

K.S.R.I. LIBRARY

ACCESSION NUMBER

567

075:2D

567

THE KUPPUSWAMI SASTRI
RESEARCH INSTITUTE.
MADRAS.

K. S. R. I. LIBRARY

DUE DATE LABEL

This book should be returned on or before
the date last marked below.

12.5.93

24.9.93.

567

THE KUPPUSWAMI SASTRI
RESEARCH INSTITUTE,
MADRAS.
THE

MADHYAMAVYÂYOGA

OF

BHÂSA

with the commentary

OF

PANDIT T. GANAPATI SÂSTRI

Editor of the Trivandrum Sanskrit Series.

Edited and Published by the Commentator.

1917.

All Rights Reserved.]

[PRICE 8 ANNAS..

PRINTED AT THE
SRIDHARA PRINTING HOUSE, TRIVANDRUM.

THE KUPPUSWAMI SASTRI
RESEARCH INSTITUTE
MADRAS-4

॥ श्रीः ॥

मध्यमव्यायोगः

महाकविश्रीभासप्रणीतः

अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलिप्रकाशनकार्याध्यक्षेण

पण्डितगणपतिशास्त्रिणा

प्रणीतया व्याख्यया

समेतः

तेनैव संशोधितः प्रकाशितश्च

१०१७.

(एतद्ग्रन्थविप्रयाः सर्वेऽधिकाराः

व्याख्य तारसन्वायताः ।)

मूल्यं ८ आणकाः

अनन्तशयने श्रीधराख्यमुद्रणयन्त्रालये
सुद्धितः ।

BY GRACIOUS PERMISSION
I DEDICATE
THE COMMENTARY ON THE MADHYAMAVYAYOGA OF
THE ILLUSTRIOUS BHĀSA
TO MY AUGUST SOVEREIGN
HIS HIGHNESS
SRI RAMA VARMA
G. C. S. I., G. C. I. E.,
MAHARAJA OF TRAVANCORE
WHOSE ENLIGHTENED MUNIFICENCE
AND APPRECIATION OF GÎRVÂNA LEARNING
RECALLING THE BEST TRADITIONS
OF HIS RENOWNED HOUSE
HAVE AUSPICIOSLY LED TO THE
RECOVERY CONSERVATION AND PUBLICATION
OF SO MANY OF OUR
PRICELESS CLASSICAL WORKS

**THE KUPPUSWAMI SASTRI
RESEARCH INSTITUTE
MADRAS.**

INTRODUCTION.

This is the second edition of the Madhyamavyayoga first published in 192 in the Trivandrum Sanskrit Series. In the first edition which was based on a single manuscript, there was some doubt with regard to the authenticity of certain readings. This doubt has now been removed with the help of a second manuscript procured from Mr. Nilakanthan Chakrar of Manganam (near Kottayam in North Travancore). For the sake of students an easy commentary on the work has been added.

The work belongs to a class of Rûpakas called Vyayoga, and is named Madhyama, after Bhimasena, the hero who was well known by the name of Madhyama for reasons given in the work itself, (Vide sloka मध्यमोहै etc 28 et seq) or for the reason that he was the middle Pàndava.

During their wanderings in consequence of their defeat in the gambling, the Pàndavas were for some time living near the forest of Hidimbâ. One day when all the other members had gone to attend a certain sacrifice at the hermitage of the great sage Dhaumya, leaving Bhimasena alone to guard the Asrama, and when the latter was engaged in his usual outdoor exercises, Ghatotkacha, the son of Bhîmî and Hidimbâ overtook and stopped an old Brahmin who was passing by with his wife and three sons.

"Give me one of your sons so that my mother may feed on him and break her fast" peremptorily demanded Ghatotkacha. At this terrible demand the father and mother in fear of wholesale destruction clung to the eldest and the youngest of the sons respectively out of partiality and showed their reluctance to part with them. The remaining second son, Madhyama by name, who was by nature very loving towards his parents and brothers, offered himself willingly to the Rakshasa in the hope of saving the others, and with his permission went to a pool near by to quench his thirst. The giant thinking that the Brahmin boy was delaying too long at the

pool and fearing that it was high time for his mother's dinner he cried out more than once: "Madhyama! come back, at once!" Bhimasena who was in the exercise-ground near by, having heard the call twice or thrice and taking it to be directed to himself hurried to the spot where the giant and the Brahmins were. Now when the Brahmin Madhyama also came up, the old Brahmin related to the Kshathriya Madhyama all his cause of fear and prayed to him for succour. Bhimasena having assured the Brahmin all help and relief advised the giant more than once to let the Brahmin go. But the giant said "I will not, even by the word of my father, let this man go, when I have taken him in obedience to my mother's word", and being asked who his mother was, announced Hidimbā to be his mother and Bhimasena to be his father. Now Bhimasena offered to accompany the giant as a substitute for the Brahmin boy and set him free. Though Bhimasena knew the giant to be his son, he did not reveal himself for he wished to test the valour of his son. With this object he said to him "I will not follow you, but if you can, take me by force where you will". Then there ensued a duel and he saw that his son, though not a match to himself, could baffle the party of the Dhārtarāshtras. Pleased with this, he accompanied him, in fulfilment of his promise, to where Hidimbā was. Welcomed and entertained by her with all the loving regards of a wife, he recognised her at once and remembered to her the many favours he had once received at her hands. When he asked her why she ordered the capture of a man, she explained to him in secret her real motive. Thus satisfied that she was faultless, he blessed his son who, having now known him to be his father, had prostrated before him. This, in brief, is the substance of the story which is the creation of the author round a hero well known to the Itihāsas. That Hidimbā's only aim in ordering the capture of a man was the meeting of Bhimasena and that she could not otherwise effect it, is made clear in commenting on the words of Bhimasena, "जात्या राक्षसी न समुदाचरेण" (P.39.)

The description here of the delight of Bhimasena at his conversation and duel with Ghatotkacha is as happy as that in

Pancharātra where Bhīma and Arjuna are absorbed in the sweetness of Abhimanyu's words.

This Vyāyoga being one of the twelve Rūpakas which closely resemble Svapnavāsavadatta must have the same author Bhāsa as Svapnavāsavadatta itself. Who is this Bhāsa? and what are the distinguishing marks of Bhāsa's Svapnavāsavadatta? Let us consider the following utterances of Kālidāsa, Bhātabīna and Rājasekhara, 'प्रथितयशसं भाससैमिष्टकविषुत्रादीनाम्' (Mālavikāgnimitra Act I) 'सूत्रवारकुतारमैर्नाटकैवहुभूमिकैः । सपताकै-यशोलेमे भासो देवकुलैरिव' || (Hrshacharita) 'भासनाटकनकेऽपि लेकैः क्षिते परीक्षितुम् । स्वप्रशासवदत्तस्य दाहकोऽभूतपावकः' (Saktimuktāvali). From the above passages we learn that there was a very ancient poet by the name of Bhāsa, that he was the author of many Nātakas and that Svapnavāsavadatta was one of them. It follows therefore that Svapnavāsavadatta must be distinctly marked by a close resemblance to certain other Nātakas many in number, by qualities of expression and diction indicative of priority to the works of Kālidāsa and thirdly by a plot appropriate to the name "Svapnavāsavadatta".

Now let us examine whether these three distinguishing marks are found in our Nātaka which has the name Svapnavāsavadatta written at the end. With regard to the first of these characteristics, even a cursory reading of the thirteen Nātakas that have come into our ken cannot fail to convince one of their very close resemblance and this point has been dwelt on at some length in the introductions to Svapnavāsavadatta and Pancharātra. That our Nātaka possesses the second characteristic mark is indicated in the above introductions and also in the introduction to the Pratimānātaka. This is obvious to those whose sense of the beautiful has been refined by the words and images of the great sages Vālmiki and Vyāsa and who can perceive the shades of aesthetic difference in the sweet words and beautiful ideas of different poets. Who that is blessed with an aesthetic sense, who that tastes the unique natural flow of beauty that overflows the sound and sense of every passage and particularly of every short piece of

prose in these Nātakas can for a moment doubt their priority to the works of Kālidāsa? Again the verse,

‘नवं शरावं सलिलैः सुपूर्णं सुसंस्कृतं दर्भकृतोत्तरीयम् ।

तत्स्य मामूलरकं स गच्छेद् यो भर्तुपिण्डस्य कृते न युध्येत् ॥

quoted as from another's work by Kautilya in his Arthaśāstra is in its proper place in the Nātaka Pratijñāyaugandharāyana and can from its very nature be seen to be the poet's own. It is because it is appropriate only to a kāvya that Vāmana who lived decidedly before Ārandavardhana the author of Dhvani, (in the chapter of his Kāvyālankāra devoted to the criticism of expressions used in Kīvyas and Kāvyas alone) takes up for consideration the fourth quarter of the verse, “यो भर्तुपिण्डस्य कृते न युध्येत्” and attempts to justify the use of Parasmaipada therein. Hence Vāmana must have known for certain that this verse belonged to a Kīvya. Otherwise he would not have taken it for consideration right in the midst of expressions culled from Kīvyas alone. It follows therefore that Pratijñāyaugandharāyana from which Chānakya quotes the verse and the other Nātakas that are akin to it including of course Svapnavāsavadatta belong to a period much earlier than that of Chānakya and therefore earlier still than that of Kālidasa who is known to have lived long after Chānakya.

Considering the third distinguishing mark which our Nātaka must be shown to bear before it could be identified with Bhāsa's Svapnavāsavadatta we have to look to the significance of the name “Svapnavāsavadatta”. It means that in this work Vāsavadatta is seen or attended to (by Vatsarāja) in his dream. This is just what we learn from the conversation in the fifth Act of our Nātaka where Vatsarāja brooding on the supposed loss of his Vāsavadatta and beside himself with grief talks to her in his dream and she in all reality awake by his side, though not known to him listens to and responds to his lamenting words. Here in this dream Vāsavadatta fully perceives the great depth and intense sincerity of his ardent love and this knowledge nourishes and develops the prominent Rasa in her i.e. the sentiment of separation from her love, by

THE KUTUSWAMI SASTRI
RESEARCH INSTITUTE
MADRAS

blowing her constant fire of love to burn with a greater blaze. It is in this dream that Vatsarāja enjoyed to his confounding surprise the sight and touch of the living Vāsavadatta, who, he believed, was all lost to him. Having considered the importance of the Svapna or dream we will now view the part played by Vāsavadatta. She is at once seen to be the chief heroine, courting adversity in the interests of her husband and undaunted by the troubles that beset her and ever skilfully vigilant to the purpose before her, she, the type of perfect womanhood, shines on high in the varied glory of her beauty, virtue, wisdom, fortitude and nobility. Padmāvati, on the other hand, plays but a subordinate part, the incidents associated with her being brought in only to brighten up the picture of the chief heroine. Thus we see that the name Svapnavāsavadatta is most appropriate to a work wherein the incident of the Svapna and the character Visavadattā are seen to be so important.

As we have seen that our Nātaka possesses the three characteristic marks which determine Bhāsa's Svapnavāsavadatta, it can indisputably be identified with that work. Hence with the help of this Nātaka of ours which is Bhāsa's Svapnavāsavadatta itself we can test whether a particular verse or idea considered in any other work as taken from Svapnavāsavadatta is actually so or not. In the wide world of our Rhetoric Literature, there is but one verse, सञ्चिताक्षमकवादं नयनद्वारं स्वरूप-
तडनेन? । उदात्य सा प्रविश्टा हृदयगृहे मे नृपतनजा ॥' considered as taken from Svapnavāsavadatta and this verse occurs only in Dhvanyāloka-lochana. The verse neither finds nor can it find a place in the Svapnavāsavadatta we have procured. Hence we conclude that the author of Lochana must have erroneously assigned the verse to Svapnavāsavadatta. A similar mistake is made by Somideva in his Yasastilaka when he assigns to Bhāsa the verse,

“पेया सुरा प्रियतमामुखमीक्षितव्यं ग्राव्यः स्वभावलितो विकृतश्च वेषः ।

येनेदमीदृशमदश्यत मोक्षवर्त्म दीर्घयुरस्तु भगवान् स पिनाकपाणिः ॥”

which ought to have been correctly assigned to Mahendra Vikrama Varman I.

We have but one instance of reference made in other works to the subject-matter of Svapnavásavadatta. In Amaratíká Sarvasva, we find the passage, “आद्यो यथा — नन्दयन्त्यां ब्राह्मणभोजनं द्वितीयः स्वदिशमात्मसाक्तुमुदयनस्य पद्मावतीपरिणयोऽर्थशृङ्खारः, तृतीयः स्वप्रवासवदत्ते तस्यैव वासवदत्तापरिणयः कामशृङ्खारः” (vide Amaratikásarva-sva part I. P. 147, Trivandrum sanskrit series) where the three kinds of Sringára (i. e. of the sentiments of love) based respectively on Dharma (duty), Artha (material object, wealth or possession) and Káma (Love) are illustrated, the first by reference to a work called Nandyanti and the second and third by reference to Svapnavásavadatta. The meaning of the passage is that in Svapnavásavadatta the marrying of Padmávati is described as prompted by the motive of winning back a kingdom and is therefore a case of Artha Sringára while the marrying of Vásavadatta already accomplished was prompted by mere love for love's sake and is a case of Kíma Sringára. If, in the passage, we take the reference to Svapnavásavadatta as applying to Kíma Sringára alone, we should then say that the author of the Tikásarvasva having given the reference in the first and third cases has omitted it in the second case which amounts to making him faulty of giving defective information and of dissimilar treatment of similar subjects. And the plot of our Svapnavásavadatta which bears the distinctive marks noticed shows unmistakably that both the Artha and Kíma Sringáras are referred to by him. This meaning of his which of course is the meaning of the passage will, we think, be made still clearer if the order of the words तृतीयः and स्वप्रवासवदत्ते in the passage be exchanged.

उपोद्धातः ।

अनन्तशयनसंकृतप्रनथावलौ १९१२ तमे हायने द्वाविशाङ्कतया प्रकाशितस्य मध्यमव्यायोगस्येदं द्वितीयं संस्करणम् । एकमातृकाश्रयेण कृते प्रथमेऽस्य संस्करणे पाठसन्देहाः कतिपये स्थिताः । तेऽस्मिन् द्वितीये संस्करणे माङ्गानवास्तव्यनीलकण्ठशाक्यारम्हाशयस्य सकाशात् प्रपूर्वतरे हायने लघुस्य द्वितीयादर्शस्य साहाय्येन निरस्ताः । व्युत्पित्त्वपकाराय ललितं व्याख्यानमध्यव्रतं संशेषितम् । अयं मध्यमसंज्ञो व्यायोगो नाम रूपकमेदः । पाण्डवमध्यमत्वनिरुद्देन ‘मध्यमोऽहम्’ (स्लो २८) इत्याद्युक्तवहुप्रकारमध्यमत्वयोगसिद्धेन वा मध्यमनाम्ना प्रसिद्धो भीमसेनेऽत्र नायक इति तत्प्रधानत्वाद् ग्रन्थो मध्यमशब्देन व्यपदिश्यते ।

वृत्तपराजयनिमित्तवनवासप्रसङ्गात् क्रचन तपोवने हिंडिम्बावननेदिष्टं वस-
त्सु पाण्डवेषु स्वाश्रमे भीमसेनमेकं तत्पालनाय स्थापयित्वा यज्ञानुभवार्थं महर्षे-
धौभ्यस्याश्रमं प्रति प्रोषितेषु, कदाचिद् भीमसेने च तपोवनवाह्यायां वनभूमावेका-
किनि दैनन्दिनं व्यायामपरिचयं कुर्वाणे व्यायामभूम्यभृष्टसरण्या गच्छन्तं कर्मपि
वृढविप्राण्यं दारपुत्रव्यानुयातं घटोत्कचो नाम राक्षसो भीमसेनसु तुरनुगम्य
क्षरोध । ‘मन्मातुर्हिंडिम्बाया उपवासाङ्गाहारार्थं त्रिषु तव पुत्रेष्वेकं मह्यमर्पय’
इति च तर्जयामास । अथ सर्वनाशभीताभ्यां मातापितृभ्यां चरमप्रथमयोः पुत्रयोः
प्रियत्वेन परियहीतयोर्द्वितीयः पुत्रो मध्यमनामा राक्षसग्राह्यतया परिशिष्टः । स च
प्रकृत्या पितृभ्रातृवत्सलस्तद्रक्षार्थमात्मत्यागमिष्टमेव मन्यमानः पिपासाप्रतीकारार्थ-
मदूरवर्तिनं कर्मपि जलाशयं राक्षसानुमत्या गतः । राक्षसो गतं तं चिरायमाणमिव
मत्वा मातुराहारकालातिकमशङ्क्या ‘भो मध्यम! मध्यम! त्रीष्मागच्छ’ इत्युच्चरस-
कृदाहयति स्म । व्यायामभूमेरभृष्टतरतया तस्मिन आह्वानशब्दे द्विक्षिः श्रुते भीम-
सेन आत्मानमेव पाण्डवमध्यमत्वनिरुद्देन मध्यमनाम्नाहृष्टमानं मत्वा झटिति
तं देशमाससाद्, यत्रासौ राक्षसो विप्राश्च । विप्रमध्यमेऽप्यनुपदमागते बृद्धो राक्ष-
सादुत्पन्नमात्मभयं सर्वे शंमन् क्षत्रियमध्यमम् अभयमयाचत । स चाभयं तर्सै द-
त्वा व्राह्मणमोचनाय राक्षसमस्कुदुपदिदेश । अथ राक्षसो ‘मातृशासनगृहीतमिमं
मानुपं पितुरपि वाक्यान्न मुञ्चेयम्’ इति वदन ‘का ते माने’ ति पृष्ठे हिंडिम्बा-
मात्मनो मातरं भीमसेनं च पितरं जगाद् । भीमस्तु आत्मानं राक्षसानुगामिनं
प्रतिज्ञाय विप्रमध्यमं राक्षसान्मोचयामास । न त्वं गतेऽपि राक्षसस्य स्वपृत्रत्वे

तं प्रत्यात्मानं प्रकाशितवान् । अथानुगम्यत्वे स्वपुर्ये स तद्वलपरोक्षेणच्छया तमग-
दीत् — ‘शक्तश्चेद वलात्करेण मां नय’ इति । ततस्तयोर्युद्धे प्रवृत्ते प्रत्यक्षितेन
स्ववीर्यात् किञ्चिद्वरेणापि धार्तराष्ट्रपक्षप्रतिक्षेपक्षमेण स्वपुत्रस्य वीर्येण स परितुष्टः
समयानुसारात् तमनुगच्छन् हिंडिग्बाया अन्तिकमाससाद् । हिंडिग्बाया भार्यांचितेन
समुदाचारेण सम्भाव्यमानो दर्शनेन तां स्वभाव्येति प्रल्यभिज्ञाय पूर्वोपकारस्मरणपूर्वं
वहुमेनेः मानुप्रहणप्रयोजनेन तया पृष्ठया रहसि निवेदितेन तां निर्दोषामवधार्य
तुतोपः मातृवाक्याचात्मानं पितरं विज्ञायाभिवादयमानं पुत्रमाशिपाभिननन्द ।
तदेतदितिहासप्रसिद्धनायकाश्रयमीहशमिह कविकल्पितं कथावस्तु द्रष्टव्यम् । यथा
तु हिंडिम्बयात्मकारितत्य मानुप्रहणस्य भीमसेनसमागम एवानन्यथासिद्धं प्रयो-
जनमभिसंहितम्, तथा ‘जात्या राक्षसी, न समुदाचारेण’ (पृ० ३९) इति भीमसे-
नवाक्यव्याख्यानसरे सम्यड् निरूपितम् ।

पञ्चरात्रे अभिमन्युगाचालनेन यथा भीमार्जुनयोः कौतुकनिवेशः, तथात्र घटोत्कचवाचलनाभियोधनाभ्यां भीमस्य कौतुकनिवेशो निषुप्यमुपवर्णितः ।

अस्य व्यायोगरय स्वप्रवासवदत्तसौभ्रात्रमाजनेषु द्वादशसु ल्पकेष्वन्यतम-
त्वात् स्वप्रवासवदत्तकविस्तत्रभवान् भास एव ग्रेतेति निश्चयः । अथ
कोऽसौ भासः? किलज्ञां पुनस्तत्यग्निं स्वप्रवासवदत्तं भवितुमर्हतीति चेद्,
उच्यते — ‘प्रथितयशसां भाससौमित्रकविपुत्रादीनाम्’ (मालविका० १) इति
कालिदासस्य, ‘सुत्रधारकुत्तरार्घ्मीर्नाटकर्वहुभूमिकः । सपताकैर्ययो लभे भासो
देवकुलैरिव ॥’ (हर्षच० १) इति भद्रबाणस्य, ‘भासनाटकचक्रेऽपिच्छंकैः
क्षिते परीक्षितुम् । स्वप्रवासवदत्तस्य दाहकोऽभूत्र पावकः ॥’ (सूक्तिमुक्ता०)
इति राजशेखरस्य च यूक्तेः पर्यालोननया भासनामा कश्चित् पुराणः कविरा-
सीदिति, तेन निर्मितानि नाटकानि वहनीति, तेषु स्वप्रवासवदत्ताख्यमन्यतम-
मिति च लोकस्यावगतम् । तेन च बहुनाटकसहजन्मता, कालिदासप्राचीनत्वा-
नुरूपगुणसम्पन्नता स्वप्रवासवदत्ताभिधानगोग्यवस्त्वाश्रयतेत्येवमात्मकधर्मप्रश्नोगित्वं
नाम स्वप्रवासवदत्तस्य लक्षणं पर्याप्तितम् । तेनदस्मद्विषेषे नाटकविदेषे
ग्रन्थान्तलिखितस्वप्रवासवदत्ताभिधानेऽस्ति न वेति परीक्षणायिम् । तत्र प्रथमध-
मयोगस्तावदस्मदुपलब्धरूपकवयोदयकसृष्टिग्रदयाठमात्रादपि सुज्ञानः स्वप्नवा-
सवदत्तस्य पञ्चरात्रस्य चोपोद्धाते निरूपितश्च । द्विनीयधर्मयोगस्तत्र च प्रतिमा-
नाटकोपोद्धाते च सामान्यतो विशेषतश्च दिक्प्रदर्शनभज्ञश्च वर्णितःः श्रीवाल्मी-
किवेदव्यासादिमहर्णिभाषितभावनापरिपक्षियां वाक्यवाच्यार्थचारुतान्तरेदिनां

सचेतसां प्रत्यक्षास रुद्धं । को हि नाम सहृदयः स्वप्नवासवदत्तादिनाटक-
चक्रेऽस्मि । सर्वेषु वाक्येषु, विशेषेण चूर्णेषु शब्दतोऽर्थतश्च परिवहन्तीमकृत्रिमा-
मनन्यत्रदृष्टां लोकोत्तरां सौन्दर्यलहरीमास्यादयंस्तस्य कालिदासप्राचीनत्वे सन्दि-
ग्नात् । किञ्च योऽर्थं ‘नवं शरावं सलिलैः सुपूर्णं सुमंस्कृतं दर्भकृतोत्तरीयम् । तत्
तस्य मा भून्नरकं स गच्छेद् यो भर्तृपिण्डस्य कृते न युक्तेत् ॥’ इति श्लोकः
कौटिलीयार्थशास्त्रे (अधि० १० अव्या० ३.) परकीयतयोदाहृतः, स प्रतिज्ञायौ
गन्धरायणे दृश्यकाव्ये सत्त्विष्ठस्तत्कवेरेव स्वोक्तिरिति स्वरसात् प्रतीतः; तस्य
काव्यप्रभवत्वनिश्चयादेव च ध्वनिकारानन्दवर्धनप्राचीनो वामनः काव्यानुशासना-
त्मकस्य काव्यालङ्कारस्य काव्यप्रयोगमात्रसाधुत्वविचारपरे प्रायोगिकाधिकरणे ‘यो
भर्तृपिण्डस्य कृते न युक्तेत्’ इति तच्चतुर्थपादमुपादाय तद्वतिङ्गन्तप्रयोगसाधुत्वस-
मर्थनाय संरब्धवान्; तस्याकाव्यप्रभवत्वे तु पुरस्तात् परस्ताच्च काव्यप्रयोगानेव व्य-
सनितया संस्मरन् स मध्ये तं नैवोपाददीत । अतश्च तं श्लोकं प्रमाणयतश्चाणक्यान्
तदलङ्कृतस्य प्रतिज्ञायौगन्धरायणस्य प्रतिज्ञायौगन्धरायणसहभुवां स्वप्नवा-
सवदत्तादीनां च प्राचीनत्वे सिद्धे चाणक्यपरमाचीनकालिदासप्राचीनत्वं
सुतरां सिद्धम् । तृतीयधर्मयोगः पुनरत्यन्तपरिफुटः, स्वप्नदृष्टा स्वप्नसम्भाविता वा
वासवदत्तात्रेति व्युत्पत्तेः । वासवदत्तापायधीदुस्थेन वत्सराजेन जातु तां प्रति
स्वप्नायमानेन स्वपार्श्वजाग्रुका सत्यवासवदत्ता स्वप्नप्रदृत्ताभ्यामभिभाषणप्रसादना-
भ्यां सम्भावितेति हि पञ्चमाङ्कविदितात् स्वप्नजागरसंवादादवगम्यते । स खण्डु गम-
णीयः स्वप्नः प्रियतमप्रेमसर्वस्वचिह्नं वासवदत्तागतस्य प्रवासविग्रलभशुङ्कारस्य
प्रधानरसस्य तत्थायिरतिभावसुर्दीपिनद्वारण परमः परियोपको नायकस्याप्रतकर्त्यस-
त्यवासवदत्तासंस्पर्शादिसाधकश्चेति प्रधानाः; वासवदत्ता च देवी स्वर्भतुश्चेयोर्थोङ्गी-
कृतनानानर्थजाता रूपशीलप्रज्ञाधैर्योर्दायैवैदग्ध्यसनिः ऋत्विनामातृकेति प्रधाननायि-
का । पद्मावती तु न प्रधाना, तस्मवद्वानां भूयसां व्यवहाराणां वासवदत्तागुणप्र-
काशनार्थत्वेन पगङ्गत्वात् । अतस्तावेव प्रधानार्थायाश्रित्य प्रवृत्तमिदं स्वप्नवास-
वदत्ताभिधानमत्यन्तमुपपन्नम् ।

एव यथोक्तधर्मव्ययोगित्वाज्ञाटकविशेषस्य स्वप्नवासवदत्तत्वे वद्रन्मा-
थिते तस्वादविसंवादावयष्ट्य तदीयत्वातदीयत्वे पद्मानाम् अर्थविशेषाणां वा
स्वप्नवासवदत्तनामां ग्रन्थान्तरेषु स्मृतानां निर्णेतव्ये इतीयं न्यायसरणिः । स्वप्न-
वासवदत्तनामां स्मृतं तु पद्ममतिमहति साहित्यप्रञ्चेऽस्मिन् ध्वन्यालोकलोचन
एकस्मिन्नेबैकमेव ‘सञ्चितपक्षमकवाणं नयनद्वारं स्वस्पतडमेन । उद्दाक्ष्य सा प्रविशा

तृदयगृह मे नृपतन्जा ॥' (उ० ३.) इत्येवंस्तमुपलभ्यते; तच्चोपलब्धस्वप्रवा-
सवदत्तग्रन्थविसंवादादतदीयमेवेति निर्णयः । लोचनग्रन्थे स्वप्रवासवदत्तलेखनं
पुनगांत्रस्त्वलनमेव केवलं, यथा 'पेया सुरा प्रियतमामुखमीक्षितव्यं ग्राह्यः स्वभाव-
ललितो विकृतश्च वेषः । येनेदमीदृशमदश्यत मोक्षवर्त्म दीर्घायुरस्तु भगवान् स पि-
नाकपाणिः ॥' इति मत्तविलासप्रहसनश्चोकमधिकृत्य 'महेन्द्रस्ये' ति लेख्ये भास-
स्येति नामलेखनं सोमदेवयशास्तिलके गोत्रस्त्वलनं, तद्वत् ।

अर्थविशेषश्चैक एवार्थशृङ्गारकामशृङ्गारनिमित्तसमावेशरूपोऽमरटीकासर्व-
स्व एकस्मिन् 'आद्यो यथा नन्दयन्त्यां ब्राह्मणभोजनं, द्वितीयः स्वदिशमात्मसात्क-
र्तुमुदयनस्य पद्मावतीपरिणयोऽर्थशृङ्गारः, तृतीयः स्वप्रवासवदत्ते तस्यैव वासवद-
त्तापरिणयः कामशृङ्गारः' (अनन्तशयनसं० ग्रन्थाङ्कः ३८. पृ. १४३) इति स्वप्र-
वासवदत्तनाम्ना स्मृत उपलभ्यते । अनेन हि वाक्येन धर्मार्थकामभिन्नत्विधशृङ्गारमध्ये
आद्यस्य धर्मशृङ्गारस्य व्यपदेशनिमित्तं नन्दयन्त्याख्यग्रन्थे व्युत्पाद्य द्वि-
तीयतृतीयोरर्थशृङ्गारकामशृङ्गारयोर्व्यपदेशनिमित्तमेकस्मिन्नेव स्वप्रवासवदत्ताख्य-
ग्रन्थेऽस्तीति प्रदर्शयते । स्वप्रवासवदत्ते राज्यसिद्धिप्रयोजनः पद्मावतीपरिणयो
वर्णमानोऽर्थशृङ्गारव्यवहारनिमित्तं, कामप्रयोजनस्तु पूर्वसिद्धा वासवदत्तापरिणयः
(वासवदत्ताप्रणय एव वा) कामशृङ्गारव्यवहारनिमित्तमित्येव हि तदुक्त्याभिप्रायः ।
अन्यथा हि स्वप्रवासवदत्तस्य कामशृङ्गारमात्रसम्बन्धित्वे धर्मकामशृङ्गारयोराद्य-
न्तयोराश्रयग्रन्थौ निर्दिश्य मध्यमस्यार्थशृङ्गारस्य परम् आश्रयग्रन्थं टीकासर्वस्वकारो
न निर्दिष्टवानिति न्यूनता वैरूप्यं च स्यात् । अस्ति च यथोक्तलक्षणेऽस्मत्स्वप्र-
वासवदत्तेऽर्थशृङ्गारकामशृङ्गारनिमित्योः सम्प्रत्य इत्यतस्तदेव टीकासर्वस्व-
कारेण स्मृतमिति निर्णयः । टीकासर्वस्ववाक्यस्य चावश्यप्रतिपत्तव्य एव
यथोक्तोऽर्थस्तद्रत्तुतीयपदस्वप्रवासवदत्तपदयोः पौर्वीपर्यविपर्ययपाठे सपष्टतरो भव-
तीति तं पाठमादर्तव्यतरं मन्यामहे ॥

अनन्तशयनम् }
१७८-१९१७ }

त. गणपतिशास्त्री.

पात्राणि ।

वृद्धः = ब्राह्मणः केशवदासनामा ।

प्रथमः = वृद्धस्य ज्येष्ठः पुत्रः ।

द्वितीयः = वृद्धस्य द्वितीयः पुत्रो मध्यमनामा ।

तृतीयः = वृद्धस्य कनिष्ठः पुत्रः ।

ब्राह्मणी = वृद्धस्य भार्या ।

घटोत्कचः = राक्षसो हिंडिम्बाभीमसेनयोः मूनुः ।

भीमसेनः = मध्यमः कुन्तीपुत्रः ।

हिंडिम्बा = राक्षसी भीमसेनस्य पत्नी ।

॥ श्रीः ॥
 श्रीगणेशाय नमः ।
महाकविश्रीभासप्रणीतिः
मध्यमव्यायोगः

गणपतिशास्त्रिप्रणीतया व्याख्यया समेतः ।

—◆◆◆—
 (नान्दन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः ।)

सूत्रधारः—

पायात् स वोऽसुरवधूदयावसादः पादो हरेः कुवलयामलखङ्गनीलः ।
 यः प्रोद्वत्स्त्रिभुवनकमणे रराज वैदूर्यसङ्क्रम इवाम्बरसागरस्य ॥ १ ॥

वन्देऽहं विम्बराजं च वाग्देवीं च पुनः पुनः ।
 पूर्यन्ते यत्कृपालेशान्मङ्ग्लश्च नम्रमनोरथाः ॥ १ ॥
 ग्रन्थानां ये सुवर्णानामकर्कशमनोरसम् ।
 तन्वन्ति निकंपं चेतस्ते जयन्ति सनेतसः ॥ २ ॥
 श्रीभासरूपकस्तोमे नानारससमाश्रये ।
 व्याख्यां मध्यमसंज्ञस्य व्यायोगस्य विद्यमहे ॥ ३ ॥

अथ श्रोवाल्मीकिव्यामदेश्यस्तत्रभवान् भासो मध्यमव्यायोगमारिष्टः
 प्रयोगसम्यक्त्वादिसिद्ध्यर्थं मङ्गलश्लोकपाठं सूत्रधारेण रङ्गे प्रयोजयितुमादौ सूत्रधारं
 प्रवेशयति—नान्दन्ते ततः प्रविशति सूत्रधार इति । नान्दन्ते नन्दिरानन्दः,
 तस्या इयं नान्दी गीतवाद्यवादनादिरूपा क्रिया, तस्या अन्ते अवसाने । सा हि
 प्रयोगारम्भात् प्राग्देवतापरिषदानन्दार्थानुशीयते । यदप्युक्तव्युत्पत्त्या देवस्तावकम-
 ङ्गलश्लोकपाठोऽपि नान्दी भवति, तथापि सा श्लोकनान्दी सत्काव्यरूपत्वाद् रङ्ग-
 प्रयोगयोग्या रङ्ग एव प्रयोक्ष्यत इति तदतिरिक्तैव नान्दीह ग्राह्या । ततः तदनन्तरं
 गीतवाद्यवादनादिक्रियापरिसमाप्त्यव्याहितोत्तरकाले इत्यर्थः । सूत्रधारः सूत्रं प्रयो-
 गानुष्ठानं धारयति निर्वाहयतीति सूत्रधारः । प्रविशति, अर्थाद् रङ्गम् ॥ ३ ॥

एवमार्यमिश्रान् विज्ञापयामि । अये किन्नुखलु मयि विज्ञापनव्यग्रे
शब्द इव श्रूयते । अङ्ग ! पश्यामि ।

प्रविष्टः सूत्रधारो मङ्गलमाचरति — पायादिति । असुरवधूदयावसादः
असुरवधूनाम् असुरस्त्रीणां हृदयस्य अवसादः दुःखकरः अर्थात् तद्दर्तुविध्वंसनेन ।
कुवलयामलवङ्गनीलः कुवलयामलः नीलोत्पलविशुद्धः खङ्गनीलः असिश्यामश्च ।
विशेषणोभयपदकर्मधारयः । कुवलयं नीलोत्पलम् अमलखङ्गो मलापेतोऽसिः तद्व-
नील इति वा । हरेः, सः, पादः चरणः । वः पायाद् रक्षतात् । प्रकृतरूपकप्र-
योगप्रेक्षणरूपाभीष्टसिद्धथा योजयतादित्यर्थः । पादयोर्मन्त्रे स इति निर्दिष्टस्य पाद-
स्य पादान्तरागोचरम् असुरवधूदयावसादकत्वोपादकं विशेषमाह —— यः पादः ।
त्रिभुवनक्रमणे बैलोक्यमाने महावल्याख्यासुरनिग्रहार्थारवधसकलभुवनमानसमये
इत्यर्थः । प्रोद्यतः ऊर्वलोकमानार्थं प्रकर्पेणोत्क्षितः सन् । अम्बरसागरस्य गगन-
रूपस्य समुद्रस्य । वैदूर्यसंक्रम इव वैदूर्येण स्वच्छनीलगुणयोगिना मणिविशेषण
निर्मितः संक्रमो दुर्गसञ्चर इव । रराज शुशुभे । अत्र ‘सागरस्य संक्रम इवे’ति
दुस्तरसमुद्रनिस्तारासाधनस्य संक्रमस्य कीर्तनेन कमपि कलत्रपुत्रत्रयानुयातं ब्राह्मण-
मरण्यपथिकं घटोत्कचाख्यराक्षसोत्पादितात् सागरसरूपादत्याहितान्निस्तारितवतः
संक्रमसरूपस्य भीमसेनस्य प्रकृतव्यायोगनायकस्य द्योतनं कृतं वेदितव्यम् ॥ १ ॥

एवमाशिपाभिमुखीकृतान् सामाजिकान् प्रति उपक्रमस्यमानकथावस्त्वंशवि-
शापनं प्रतिजानीते — एवमिल्यादि । एवम् अनेन बुद्धिस्थेन प्रकारेण । आर्यमि-
श्रान् पूज्यतमान् । विज्ञापनप्रतिज्ञाश्रवणसमनन्तरमेव सूत्रधारस्योङ्गितं गृहीत्वा तद्व-
नीयविज्ञाप्यवस्तुप्रयोगोपक्रमसूचकः शब्दो नेप्ये समुत्थापितः । सूत्रधारस्तु अस्या-
र्थस्याज्ञानाभिनयचमत्कारेण तटस्थ इव तं शब्दं गृह्णन्नाह — अये इत्यादि ।
अये इति विप्रादे कोपे वा । स च शब्दे विज्ञापनविमलवुद्धयभिनयात् । किन्तु
न्युक्तु किं कारणम् । मयि विज्ञापनव्यग्रे सति विज्ञापनव्यासक्तमात्रे सति । शब्द इव
विशेषाकारेणानिश्चितः शब्दः, इवपदस्यानिश्चयार्थत्वात् । अङ्गेति संबोधने । तच्च
सामाजिकविषयम् । अङ्गेति प्रातिलोभ्ये वा; शब्दो हि विज्ञापनसमाधिभेदित्वात्
तत्प्रतिलोम इति तद्वतं प्रातिलोभ्यं सूत्रधारेणानुसन्धीयते । पश्यामि शब्दस्य विशेष-
प्राकारं निमित्तं च परीक्ष्य शास्यामि ॥

(नेपथ्ये)

भोस्तात् ! कोनुखल्वेषः ।

मूत्रधारः—भवतु विज्ञातम् ।

भोःशब्दोच्चारणादस्य ब्राह्मणोऽयं न संशयः ।

त्रास्यते निर्विशङ्केन केनचित् पापचेतसा ॥ २ ॥

(नेपथ्ये)

भोस्तात् ! कोनुखल्वेषः ।

मूत्रधारः—हन्त दृढं विज्ञातम् । एष खलु पाण्डवमध्यमस्यात्मजो हिंडिम्बारणिसम्भूतो राक्षसामिरकृतैरं ब्राह्मणजनं वित्रासयति । भोः ! कष्टं कष्टं खलु पतीमुतपरिवृतस्य ब्राह्मणस्य वृत्तान्तः । अत्र हि,

शब्दस्य विशेषाकारानिश्चयाय श्रवणापेक्षायां तस्य नेपथ्ये प्रवृत्तिं कविः स्व-वाक्येन सूचयति — नेपथ्य इति । वश्यमाणाकारः शब्दो नेपथ्ये प्रवृत्त इत्यर्थः । शब्दस्याकारमाह — भोस्तातेति । भो इति विपादे । हे तात ! पितः ! एषः स-निकृष्टो विपादोत्पादयिता पुरुषः । कोनुखलु जातिकुलादिधर्मेभविज्ञातो मया जिज्ञास्यत इत्यर्थः, किंशब्दस्याज्ञातार्थत्वात् नुशब्दस्य च जिज्ञासार्थत्वात् ॥

भवत्विति । भवत्विति निपातोऽमृशापूर्वेऽङ्गीकारे । स च वश्यमणेऽर्थं पापन्वमनुसन्धाय । विज्ञातमिति श्लोकान्वयि ।

भोशशब्देति । अस्य भोस्तातेत्यादि वदतः पुरुषस्य । भोशशब्दोच्चारणाद् भोशशब्दस्य विपादार्थस्य उद्घोषणात् । विज्ञातम् अर्थन्विषयोत्थशब्दस्य निमित्तम् । तद् विवृणोति — अयं ब्राह्मणः, निर्विशङ्केन निर्भयेन । पापचेतसा पापं दुरिताभिनिवेशि चेतो हृदयं यस्य तेन तथाभूतेन । केनचित्, त्रास्यते भीष्यते । न संशयः अस्मिन्नर्थे सन्देहो नास्ति ॥ २ ॥

इत्थं शब्दनिमित्तविपयं सामान्यज्ञानमभिनीय तस्मिन्नेव शब्दे नेपथ्यात् पुनरुत्थिते तद्विषयं विशेषज्ञानमभिनयन् विशेषं विवृणोति — हन्तेयादि । हन्तेति विपादे । दृढं सम्यक् । विज्ञातम्, शब्दनिमित्तं तद्रत्यावदिशेषाकारेणावगतमित्यर्थः । एष खलित्वादिवाक्येन विशेषाकारविवरणम् । पाण्डवमध्यमस्य “ गुप्तसु मध्यमस्य । यत्रपि भीमार्जुनकुलस्त्रियोऽपि मध्यमाः, तथापि तेषु ग्राथ-

श्रान्तैः सुतैः परिवृत्स्तरूणैः सदारो वृद्धो द्विजो निशिचरानुचरः स एषः ।
व्याग्रानुसारचरितो वृषभः सधेनुः सन्त्रस्तवत्सक इवाकुलतामुपैति ॥ ३ ॥

किं

(निष्क्रान्तः ।)

स्थापना ।

म्याद् भीमसेन इह मध्यमो गृह्णते । हिंडिम्बारणिसम्भूतः हिंडिम्बायास्तदभिख्याया
राक्षस्या एव अरणेः अशिनिर्मन्थकाष्टात् सम्भूतः । राक्षसाम्निः राक्षस एवाम्निः
सन्तापकत्वात् । स च घटोत्कचः । अकृतवैरम् अकृतविरोधं निर्गयाधमित्वर्थः ।
वृत्तान्तः अवस्था ॥

श्रान्तैरिति । श्रान्तैः वनाध्वसञ्चारमित्रैः । श्रान्त इत वा पाठः । तरु-
णैः, सुतैः, परिवृत्तैः, सदारः सकलत्रैः । वृद्धैः, निशिचरानुचरः निशिचरो राश्रमः
अनुचरः अनुगन्ता यस्य स तथाभूतः । स एषः द्रिजः व्राह्मणः । व्याग्रानुसार
चरितः व्याग्रेण हिंडिम्बाविशेषेण अनुसारचरितः अनुगतः । सधेनुः धंरुनीवप्रसू-
ता गौः तया सहितः । सन्त्रस्तवत्सकः भीतर्णकः । वृषभः महोक्त इव । आकु-
लताम् उद्दिग्नित्वम् । उत्तैरिति प्राप्नोति । उपमालङ्कारः । इह स एष इत्यस्य स्थाने
'सरोपः' इति मातृकान्तरे पाठः ॥ ३ ॥

इत्थं नेपथ्योत्थशब्दाविवरणमज्ज्ञया विज्ञाप्यविज्ञापने निर्वृते सूत्रधारस्य नि-
ष्क्रमणमाह—निष्क्रान्त इति । स्थापनेति । ईदशकथावस्त्वंशस्य स्थापनात्
स्थापना । स्थापना प्रस्तावनेति पर्यायौ । अस्य रूपकस्य मध्यम इति संज्ञा 'मध्य-
मव्यायोगोऽवसित' इति ग्रन्थान्ते लेखनात् । नायकस्य भीमस्य बहुप्रकारं मध्यम-
त्वं वक्ष्यते । तेन तत्त्वान्तरात्य व्यपदेशो युज्यते च । ख्यातोद्गतनायकत्वाद् वीरस-
त्वादस्त्रीनिमित्तसङ्ग्रामत्वादेकाङ्क्षत्वाद् बहुपुरुषयुक्तत्वाच्च रूपकमिदं व्यायोग
इत्युच्यते । यदाह धनिकः—'ख्यातेतिवृत्तो व्यायोगः ख्यातोद्गतनराश्रयः ।
हीनो गर्भविमर्शाभ्यां दीप्ताः स्युर्दिमवद्रसाः । अस्त्रीनिमित्तसङ्ग्रामो जामदग्न्यजर्जे
यथा । एकाहचरितैकाङ्क्षो व्यायोगो बहुर्मिनैः ॥'" (दशर० ३) इति । कविः
नरस्य भासोऽनुमितः । यथा च तदनुमानसिद्धिः, तथा स्वप्रवासवदत्तोपोद्दाते
, यरुपयाम ॥

(ततः प्रविशति सुतन्नयकलत्रपरिवृतः केशवदासः पृष्ठतो घटोत्कचश्च ।)

वृद्धः — भोः ! कोनुखलवेषः,

तस्णरविकरप्रकीर्णकेशो भ्रुकुटिपुटोज्ज्वलपिङ्गलायताक्षः ।

सतडिदिव धनः सकण्ठसूत्रो युगनिधने प्रतिमाकृतिर्हरस्य ॥ ४ ॥

प्रथमः — भोस्तात् ! कोनुखलवेषः ।

ग्रहयुगलनिमाक्षः पीनविस्तीर्णवक्षाः

कनककपिलकेशः पीतकौशेयवासा ।

तिमिरनिवहवर्णः पाण्डरोद्वृत्तदण्ठोः

नवं इव जलगभी लीयमानेन्दुलेखः ॥ ५ ॥

सूचितं विदिष्टं व्राक्षणं तत्पृष्ठचारिणं घटोत्कचं च प्रवेशयति—ततः प्रविशतीत्यादि ।

भो हत्यादि । भो हति विपादे । कोनित्यादि श्लोकान्वयि ।

तहणेति । तस्णरविकरप्रकीर्णकेशः तस्णस्य अवृद्धस्य बालस्येति यावत् । रवेः सूर्यस्य कराः किञ्चा इव प्रकीर्णीः असंयतप्रसारिताः केशा यस्य स तथाभूतः । अस्णरवीति वा पाठः । भ्रुकुटिपुटोज्ज्वलपिङ्गलायताक्षः भ्रुकुट्या भ्रुवकिभ्नायः पुठः सम्पृष्टकारत्वं तेन उज्ज्वले दीर्घे पिङ्गले कपिले आयते दीर्घे च अक्षिणी यस्य स तथाभूतः । सकण्ठसूत्रः कण्ठसूत्रेण कण्ठधायेण स्वर्णभरणविशेषेण प्रालभ्यकाजातीयेन सहितः । सतडिदिव इव स्थितः विश्रुतसहितो मेघ इव स्थितः । श्यामत्वान्मेघसाम्यम् । तक्षेशाक्षिकण्ठसूत्राणामारुष्यादिना तडित्साम्यम् । युगनिधने युगसंहारे प्रवृत्तस्येति शेषः । हरस्य रुद्रस्य प्रतिमाकृतिः प्रतिकृतिस्वरूपः भीषणत्वात् । एषः सञ्जिकृष्टः पुरुषः । कोनुखलु ॥ ४ ॥

भोस्तातेत्यादि ।

ग्रहेत्यादि । ग्रहयुगलनिमाक्षः ग्रहाः कुजादयः ग्रहयुगलनिभे औज्ज्वल्याद् ग्रहयुग्मतुल्ये नयने यस्य सः । पीनविस्तीर्णवक्षाः पीनं पीवरं बलवद्वा विस्तीर्णं च वक्ष उरः यस्य स तथाभूतः । कनककपिलकेशः स्वर्णपिङ्गलकेशः । कपिशकेश इति ग्रन्थान्तरसाठे कपिशशब्दः कृष्णपोतवाची । पीतकौशेयवासा । पीतं हर्द्रावर्णं कौशेयवासः क्षौमवर्णं यस्य स तथाभूतः । तिमिरनिवहवर्णः तमः पुङ्गदयामः ।

द्वितीयः — क एष भोः !

कलभदशनदंष्ट्रे लाङ्गलाकारनासः
करिवरकरवाहुर्नीलजीमृतवर्णः ।
हुतहृतवहदीसोऽयः स्थितो भाति भीमः
स्त्रिपुरपुरनिहन्तुः शङ्करस्येव रोषः ॥ ६ ॥

तृतीयः — भोस्तात् ! कोनुखल्वयमस्मान् पीडयति,
वज्रपातोऽचलेन्द्राणां श्येनः सर्वपृतत्रिणाम् ।
मृगेन्द्रो मृगसङ्घानां मृत्युः पुरुषविग्रहः ॥ ७ ॥

पाण्डरोदृत्तदंष्ट्रः पाण्डरे ध्वले उदृत्ते उत्क्षिते दंष्ट्रे राजदन्तपार्श्वस्थौ दन्तौ यस्य स तथा भूतः । सन्निहितविशेषणद्वयाश्रयामुपमामाह — लीयमानेनदुलेखः लीयमाना संक्षिध्यन्ती इनदुलेखा चन्द्रलेखा यस्मिन् स तादशः नव. नूतनः अनिर्वृत्तजलः श्याम इति यावत् । जलगर्भ इव मेव इव स्थितः । एष कोनुखल्विति पूर्वेण सम्बन्धः । ‘उदृत्तं स्यात् त्रिपृत्तिसे’ इति मेदिनी । ‘तटित्यतिः पयोगभीं नदनुमुदिरोऽस्मुभृद्’ इति वैजयन्ती ॥ ५ ॥

क इत्यादि ।

कलभेति । कलभदशनदंष्ट्रः कलभदशनौ करिशावकदन्ताविव दंष्ट्रे यस्य स तथा भूतः । लाङ्गलाकारनासः लाङ्गलाकारा वक्राग्रत्वादिना हलसमानाकारा नासिका यस्य स तथा भूतः । करिवरकरवाहुः करिवरकर इव गजश्रेष्ठगुण्डेव वाहुर्यत्य स तथा भूतः । नीलजीमृतवर्णः नीलस्य जीमृतस्य भेषस्येव वर्णो यस्य सः । एष क इति पूर्वेण सम्बन्धः । हुतहृतवहदीतः हुतो दत्ताज्याआश्रुतिः हुतवहोऽग्निरिव दीतः तेजस्वी । अत एव भीमः भयङ्करः । स्थितः गमननिवृत्तः । यः, त्रिपुरपुरनिहन्तुः त्रिपुरासुरनगरवर्वसिनः । इदं विशेषणं रोपतीवत्प्रतिपत्त्यर्थम् । शङ्करस्य हरस्य । रोष इव कोप इव । भाति शोभते । उपमालङ्कारः ॥ ६ ॥

भोस्तातेति । कोनित्यादि श्लोकान्वयि ।

वज्रेति । अचलेन्द्राणां गिरिवराणां । वज्रपातः कुलिशपातः कुलिशवत् पर्वतभेदनशक्त इत्यर्थः । सर्वपतत्रिणां सर्वपार्थिणाम् । श्येन धातकत्वात् तत्तुत्यः । मृगसंघानां, मृगेन्द्रः सिद्धः । अत एव पुरुषविग्रहः मृत्युः पुरुषमूर्तिर्मरणाधिष्ठानदेवता । अयं पुरस्त्रितः । कोनु अस्मान् पीडयतीति पूर्वेण सम्बन्धः । एतेनाकारदर्शनानुभितं पर्वतभेदनशक्तत्वं प्राणिहित्सत्त्वं चोक्तम् । रूपकमलङ्कारः ॥ ७ ॥

ब्राह्मणी — (क) अर्थ ! को एसो अहा अं सन्दावेइ ।

घटोत्कचः — भो ब्राह्मण ! तिष्ठ तिष्ठ ।

किं यासि मद्यविनाशितधैर्यसारोः वित्रस्तदारसुतरक्षणहीनशक्ते ! ।
ताक्ष्याग्रपुक्षपवनोद्धतरोपवहितीत्रः कलत्रसहितोः भुजगो यथार्तः ॥ ८ ॥
भो ब्राह्मण ! न गन्तव्यं न गन्तव्यम् ।

उद्धः — ब्राह्मण ! न भेतव्यं न भेतव्यं पुत्रकाः ! इ भेतव्यम् ।
सविमर्शा द्वयस्य वाणी । इ, अष्टम, वार्ता

घटोत्कचः — भोः ! कष्टम् ।

(क) अर्थ ! क एषोऽस्मान् सन्तापयति ।

अर्थेत्यादि । अहा अं अस्मानिलयः ॥

उद्धतसदशमाह—भो इत्यादि ।

किं यासीत्यादि । वित्रस्तदारसुतरक्षणहीनशक्ते ! वित्रस्तानां भीतानां दारसुतानां कलत्रपुत्राणां रक्षणे हीनशक्ते ! अपेतसामर्थ्य ! । मद्यविनाशितधैर्यसारः मत्सकाशाद् भयं मद्ययं तेन विनाशितः धैर्यसारः धैर्यस्य स्थिरांशो यस्य स तथाभूतः । आर्तः पीडितः । त्वं, ताक्ष्याग्रपुक्षपवनोद्धतरोपवहितीत्रः ताक्ष्यस्य ग-रुडस्य अग्रपक्षपवनेन पक्षाग्रजनितेन वातेन उद्धत उत्थापितः यो रोपवहिः कोपाग्निः तेन तीत्रः तीक्ष्णः । कलत्रसहितः, भुजग इव सर्प इव । किं यासि मा गच्छेत्यर्थः । अत्र विद्याग्रभुजगोपमया तस्य यादशी पार्श्वसानिकी गतिः, सैव तव भविष्यतीति सूचयति ॥ ८ ॥

वारितमपि गमनादनिवर्तमानं ब्राह्मणमुपलभ्याह—भो ब्राह्मणेत्यादि । भो इति यद्युमानामन्त्रणम् । न गन्तव्यं गन्तु न युक्तम् ॥

भो ब्राह्मणेति सबहुमानामन्त्रणेन मार्दवानुगुणया वाक्यकाका च घटोत्कचस्य धर्माधर्मविचारवत्तामनुभिमानः परिजनमाश्वासयति—ब्राह्मणीत्यादि । न भेतव्यम् अयमुत्कटमनर्थमुत्पादयिष्यतीति भयं ते मास्त्वत्यर्थः । हि यस्मात् कारणात् । अस्य, वाणी, सविमर्शा विमर्शः साध्वसाधुविचारः तद्युक्ता ॥

मुद्दाभ्यूहितविमर्शवत्तानुगुणां घटोत्कचस्य चिन्तामाह—भोः कष्टमिति ॥

जानामि, सर्वत्र, सदा, च, नाम, द्विजोत्तमाः पूज्यतमाः पृथिव्याम् ।

अकार्यमेतच्च मयाद्य कार्यं मातुर्नियोगादपनीतशङ्कम् ॥ ९ ॥

वृद्धः — ब्राह्मणे ! किं न स्मरसि तत्रभवता जलक्षिणेन सुनिनोक्तम् — अनपेतराक्षसमिदं वनमप्रमादेन गन्तव्यमिति । तदेवोत्पन्नं भयम् ।

ब्राह्मणी — (क) किं दाणि अय्यो मञ्जस्थवण्णो विअ दिस्सादि ।

वृद्धः — किं करिष्यामि मन्दभाग्यः ।

ब्राह्मणी — (ख) णं विक्रोसामो ।

(क) किमिदानीमार्यो मध्यस्थवर्ण इव दृश्यते ।

(ख) ननु विक्रोशामः ।

जानामीति । पृथिव्यां भूलोके । द्विजोत्तमाः ब्राह्मणश्रेष्ठाः । सर्वत्र सर्वस्मिन् देशे । सदा च सर्वस्मिन् काले च । पूज्यतमा नाम अतिशयेन पूजनीया एव । जानामि उक्तमर्थं सम्यग् वेदीत्यर्थः । अव्य इदानीं । मया, एतत् बुद्धिस्थम् । अकार्यं गर्हितं कर्म । तच वश्यमाणं वृद्धादिव्यवन्यतमस्य मातुराहारार्थं नयनम् । मातुः मज्जनन्याः । नियोगात् निदेशात् । अपनीतशङ्कं निश्चाङ्कं यथा भवति तथा । कार्ये च कर्तव्यं च । चशब्दस्तुल्यकालयोगे । द्विजोत्तममहात्म्यशानसमकालमेव द्विजोत्तमनिधनानुकूलं मया चेष्टितव्यमापतितमित्यहो मम कष्टाद्येति भावः ॥ ९ ॥

ब्राह्मणीत्यादि । जलक्षिणेन तन्नाम्ना । अनपेतराक्षसम् अनपेताः अहीनाः राक्षसाः यस्मात् तत् । अप्रमादेन अवधानेन । तदेव भयं जलक्षिणवचनतर्कितमेव राक्षसभयम् उत्पन्नम् ॥

किमित्यादि । इदानीं विपत्समये । मध्यस्थवर्ण इव मध्यस्थः त्रिषु वर्णेषु मध्यगतो वर्णः अर्थात् क्षत्रियः स इव धीरव्यवहारित्वात् । अथवा मध्यस्थस्य उदासीनस्येव वर्णश्छाया यस्य स तथाभूत इव । तत्वं च उगस्थितविपत्प्रतीकारयत्नाकरणात् ॥

किं करिष्यामीति । किं करिष्यामि इच्छन्नपि वा कतम् यत्नमहमास्थास्ये हृत्यर्थः । मन्दभाग्यः अल्पशुभादष्टः ॥

—८५— । उक्तिविनि उक्तिवचने । विक्रोशामः द्वारणमुद्दिश्याकन्द्रामः ॥

प्रथमः — भवति ! कस्य वयं विक्रोशामः ।

इदं हि शून्यं तिमिरोत्करप्रभैर्नगप्रकारैरवरुद्धदिक्पथम् ।

स्वैर्मृगैश्चापि समाकुलान्तरं वनं निवासाभिमतं मनस्विनाम् ॥ १० ॥

द्वद्दः — ब्राह्मण ! न भेतव्यं न भेतव्यम् । मनस्विजननिवासयोग्य-
मिति श्रुत्वा विगत इव मे सन्वासः । शङ्के न त्रातिदूरेण पाण्डवाश्रमेण
भवितव्यम् । पाण्डवास्तु,

युद्धप्रियाश्च शरणागतवत्सलाश्च दीनेतु पञ्चपतिताः कृतभाहसाश्च ।

एवंविवप्रतिभयाकृतिचेष्टितानां दण्डं यथार्हमिह धारयितुं समर्पी ॥ ११ ॥

भवतीत्यादि । कस्येति सम्बन्धसामान्ये पञ्चौ । कमुदिश्येत्यर्थः ।

इदं हीति । तिमिरोत्करप्रभैः तमस्तोमश्यमैः । नगप्रकारैः कृथमैर्दः अ-
वरुद्धदिक्पथं व्याप्तदिङ्मार्गं । स्वैः पक्षिभिः । मृगैश्चापि समाकुलान्तरं व्या-
सावकाशं । मनस्विनां प्रशस्तमनस्कानां मुनीनार्थमिति यावत् । मनसः प्रापस्यं च
विविधविरागतयोबलादियोगात् । निवासाभिमतं निवासाय वसतयं दद्य, निवास
स्थानत्वेनेष्टं वा । इदं, वनं, शून्यं हि निर्जनं हि । अत्मद्विक्षेपः गतं जोरैय ता-
वदिह जनो दुर्लभ इति भावः ॥ १० ॥

ब्राह्मणीत्यादि । श्रुत्वा मे संत्रासो विगत इति आगानः एवं न ते वाप्तामः ।
एतद्वनवासिनो मनस्विन एव केन्द्रिशागत्यास्मान् रात्रमादस्माद् रेते उर्जित वुद्धये
ति भावः । इवशब्दो वाक्यभूपागम् । मनस्विवर्णेताणां पाण्डव नाम अमोर्याये द्वा-
नवर्ती ममावगत इत्याह — शङ्के इत्यादि । अतिदूरेण न भवितव्यमतिप्रूद्ध-
तोक्तः ।

शक्ताश्च पाण्डवा अत्मान् रक्षितुमित्यभिप्रायेगाह — पाण्डवाभ्यु युद्धेति ।
पाण्डवास्तु, युद्धप्रियाश्च, शरणागतवत्सलाश्च गरणागतेषु गरणं त्वमेव मे रक्षक
इति प्रपत्तिम् आगतेषु वत्सलः स्तिव्याश्च । दीनेतु आर्तिवगरणागतेष्विपि । पञ्च
पतिताः पक्षपातिनः स्तिव्या इति यात् । कृतसःहसाः कृतम् अपमानद्वित सा-
हसं शुरकर्म यैस्ते तथाभूताः । एवंविवप्रतिभयाकृतिचेष्टितान म एवाविभवत मन्त्रि
हितरक्षसप्रकाराणां प्रतिभयाकृतिचेष्टितान एव गतं भयद्वाकरचरिताना तजन गत्यर्थः ।
यथार्ह यथोचितं । दण्डं निग्रहं । धारयितुं कर्तु । समर्पीः मनस्तोमान्तर ॥ ११ ॥

प्रथमः — भोस्तात् ! न तत्र पाण्डवा इति मन्ये ।

वृद्धः — पुत्र ! कथं त्वं जानीषे ।

प्रथमः — श्रुतं मया तस्मादाश्रमादागतेन केनचिद् ब्राह्मणेन — शत-
कुम्भं नाम यज्ञमनुभवितुं महर्षेऽम्यस्याश्रमं गता इति ।

वृद्धः — हन्त हताः स्मः ।

प्रथमः — तात् ! न तु सर्व एव । आश्रमपरिपालनार्थमिह स्थापितः
किल मध्यमः ।

वृद्धः — यदेवं, सन्निहिताः सर्व एव पाण्डवाः ।

प्रथमः — स चाप्यस्यां वेलायां व्यायामपरिचयार्थं विप्रकृष्टदेशस्थ
इति श्रयते ।

भोस्तातेत्यादि । पाण्डवाः । तत्र पाण्डवाश्रमे । न, सन्निहिता इति शेषः॥
पुत्रेत्यादि ॥

श्रूतमित्यादि । आगतेनेति ब्राह्मणविशेषणम् । आगच्छतेति मातृकान्तरे
पाठः । ब्राह्मणेन हेतुना ब्राह्मणद्वारेणेत्यर्थः ॥

हन्तेत्यादि । हन्तेनि विपादे । हताः आत्मरक्षां प्रति भग्नागा इत्यर्थः ।
अथवा राक्षसेन मारिता इत्यर्थः । अनिष्टव्याया अपि क्रियाया भूतत्ववचनमवश्य-
भावबोधनार्थम् ॥

तातेत्यादि । तु किन्तु । सर्व एव निखिला एव पाण्डवाः । न, गता इ-
त्यनुकृष्टते । किं तर्हीत्यत आह — आश्रमेत्यादि । इह आश्रमे । मध्यमः मध्य-
मपाण्डवो भीमसेनः ॥

यदीति । एवं यदि मध्यमः इह स्थापितश्चेत् । सर्व एव पाण्डवाः, सन्नि-
हिताः आश्रमस्थाः । सर्वपाण्डवसन्निधानसाध्यं कर्म भीमस्यैकस्य सन्निधानेन सिद्धं
भविष्यतीत्यमिप्रायः ॥

स चेत्यादि । स च मध्यमश्च । अस्यां वेलायां यस्मिस्तत्सन्निकर्षोऽपोक्षितः
तस्मिन्नेतस्मिन् समये । व्यायामपरिचयार्थं व्यायामो मल्लव्यापारः तस्य परिचयो
न्नैन्दिनमनश्चान्तं तदर्थं । विप्रकृष्टदेशस्थः स्वाश्रमविद्युरप्रदेशगतः ॥

वृद्धः — हन्त निराशः स्मः । भवतु, पुत्र ! व्यपश्रयिष्ये तावदेनम् ।

प्रथमः — अलमलं परिश्रमेण ।

वृद्धः — पुत्र ! निर्वेदप्रत्यर्थिनी खलु प्रार्थना ।

प्रथमः — भवतु, पश्यामस्तावत् । भोः पुरुष ! अस्यस्माकं मोक्षः ।

घटोत्कचः — मोक्षोऽस्ति समयतः ।

वृद्धः — कः समयः ।

घटोत्कचः — अस्ति मे तत्रभवती जननी । तयाहमाज्ञासः — पुत्र !

ममोपवासनिसर्गार्थमस्मिन् वनप्रदेशे कश्चिन्मानुषः परिमृग्यानेतत्व्य इति ।
ततो मयासादितो भवान् ।

हन्तेत्यादि । निराशः रक्षकप्रत्याशारहिताः । भवत्विति निषेधे निपातः ।
अन्यशरणीकरणं शरण्यासन्निधानान्मा भूदित्यर्थः । व्यपश्रयिष्ये सेविष्ये प्रार्थयि-
ष्य इत्यर्थः ॥

अलमिति । परिश्रमेण अलं व्यपश्रयणलक्षणः परिश्रमो मास्तु । पापे-
ऽस्मिन् राक्षसे व्यपश्रयणं सफलं न भविष्यतीत्यभिप्रायः ॥

पुत्रेति । पुत्र ! प्रार्थना व्यपश्रयणं । निर्वेदप्रत्यर्थिनी खलु निर्वेदः फलदौ-
र्लभ्यबुद्ध्या विरागो निर्यत्वत्वं वा, तस्य प्रत्यर्थिनी विरेधिनी खलु । निर्वेदो ह्य-
लसधर्मः पुंसामत्यन्तवर्जनीयः सुपसिद्धः । प्रार्थना तु प्रार्थनीयपुरुषहृदयदयाङ्क-
रणद्वारेण फलप्रसवहेतुः प्रयत्नविशेषरूपतया तद्विरोधिनीत्यतो निर्वेदपरिहारेण
सेवावश्यं करणीयेति भावः ॥

भवत्वित्यादि । भवत्विति प्रार्थनाभ्युक्तानम् । पश्यामः प्रार्थना सफला
भवति न वेति परीक्षिष्यामहे इत्यर्थः । पुरुषं पृच्छति — भो इत्यादि । अस्ति
अस्ति किम् । इह प्रश्नकाङ्क्षः ॥

मोक्ष इत्यादि । समयतः संविदा ॥

क इत्यादि ॥

अस्तीत्यादि । उपवासनिसर्गार्थम् उपवासाद् अनशनव्रताद् निसग्ं नि-
र्गमः तंदर्थम् । उपवासनिर्गमश्च पारण्या सिद्ध्यतीत्युपवासाङ्गपारणार्थमित्यर्थः ।
परिमृग्य अन्विष्य । ‘अथ निसर्गवाक् । स्वभावे सर्जने न्यासे निर्गमेऽन्यजयोऽप-
डीत् ॥’ इति केशवः ।

पत्न्या चारित्रशालिन्या द्विपुत्रो मोक्षमिच्छसि ।
 बलावलं परिज्ञाय पुत्रमेकं विसर्जय ॥ १२ ॥

षट्ठः — हं भो राक्षसापशद् ! किमहमत्राक्षणः ।
 ब्राह्मणः श्रुतवान् वृद्धः पुत्रं शीलगुणान्वितम् ।
 पुरुगादस्य दत्त्वाहं कथं निर्वृतिमामुयाम् ॥ १३ ॥

घटोऽक्षः —
 यद्यथिंतो द्विजश्रेष्ठ ! पुत्रमेकं न मुक्षसि ।
 सकुटुम्बः क्षणेनैव विनाशमुपयास्यसि ॥ १४ ॥

वृद्धः — ब्राह्मण ! एष एव मे निश्चयः ।

समयाकारं प्रकाशयितुमाह — पत्न्येति । त्वं, द्विपुत्रः पुत्रदयविशिष्टः सन् । चारित्रशालिन्या प्रतिव्रतवत्त्वा । पत्न्या सह, मोक्षं मद्वस्तान्मोचनम् । इच्छ-सि अमिलप्रसिद्धित्यर्थः । काकुणिह यद्यर्थं । एकं त्रिष्वन्यतम् । पुत्रं, विसर्जय परित्वज, मद्यमर्पय वा । किं कृत्वा, बलावलं परिज्ञाय बलस्याहर्त्वस्य अबलम्य अनर्हत्वस्य च समाहरो वलावलं, तत् परिज्ञाय पुत्रेषु कतमस्य विसर्जनाहर्त्वं कतमस्य तदनर्हत्वमिति पर्यालाच्चेत्यर्थं । एवम् ‘मज्जनन्युपवासपारणार्थमेकं पुत्रं यदि मद्यमर्पयेति, तदा त्वां पत्न्या ह्रास्यां च पुत्राभ्यां सह मुक्षामो’ति समयाकारः पर्यवसितः ॥ १२ ॥

हमियादि । हंगबोडसम्मनौ । भो इति विगादे । राक्षसापशद् ! राक्षसेषु मध्ये हीन ! ।

ब्राह्मण इत्यादि । श्रुतवान् उतं शास्त्रं तद्वान् । पुरुगादस्य नरभक्षकस्य राक्षसत्य । निर्वृतिं सुखम् । इह अहमित्यस्य स्थानं ‘हा’ इति क्रचित् पाठः ॥ १३ ॥

यद्यथित इत्यादि । सकुटुम्बः आत्मात्मपत्नीपुत्रसमुदायः कुटुम्बं तेन सह वर्तत इति सकुटुम्बः ॥ १४ ॥

निर्वन्धनि राक्षसे निजां प्रतिपत्तिमाह — ब्राह्मणीत्यादि । एष एव वक्ष-माण एव ।

कृतकृत्यं शरीरं मे परिणामेन जर्जरम् ।

राक्षसामौ सुतपेती होष्यामि विविस्तकृतम् ॥ १९ ॥

ब्राह्मणी — (क) अश्य ! मा मा एवं । पदिमतधर्मिणी यदिवद-
ति णाम । गहीदकठेण एरिणा नरिरेण अश्यं कुँशं च रक्षिवुं इच्छामि ।

घटोत्कचः — न खलु स्त्रीजनोऽभिमतस्तत्रभवत्याः । निवर्तयितव्यं
युग्मामिः ।

(क) आर्य ! मा मैवम् । पदिमत्रवर्मणी पतित्रतेति नाम । ग्रही-
तकलेन एतेन शरिरेण अर्यं कुलं च रक्षितुमिच्छामि ।

कृतेति । सुतपेक्षी सुतेपु अपेक्षावान् सुतरक्षणार्थत्यर्थः । अह, कृतकृत्यं
कृतं कृत्यम् कृणत्रयापाकरणकृतः स्वधर्मो येन तत् तथा भूतम् । देवपितृमनुष्यवि-
षयतया त्रिवेदं हि क्रगं, तत्र यज्ञैर्वर्णैः पूत्रैः पितृक्रगं, हन्तकागादभिर्मनुष्यणी
चापाकर्तव्यं शास्त्रविहितमिति तदपाकरणमेव पूर्णः क्रन्यं वोद्दत्यम् । परिणामेन
जरया । जर्जरं शिथिलम् । एतेन उत्तरकालकृ याक्षमत्वम् चरणातेऽन्मखत्वं च द्वो-
तितम् । विधिसंस्कृतं विधिना शास्त्रविषयनुस रेण मंस्कृतम् आहितगुणम् अर्थान्ना-
नासंत्कारकर्मभिः । मे शरीरं हवि स्थानीयं राक्षसान्मौ राक्षसरूपे_म्बौ । होष्यामि
स्वाहाकरिष्यामि ॥ १९ ॥

अश्येति । आर्य ! एतम् उक्तप्रकारेण । मा मा, कुर्विति जेषः । पतित्र-
ता साध्वी स्त्री । पतिमात्रधर्मिणी पतिरेव पतिमात्रं पदिमात्रेण धर्मिणी धर्मवती ।
पत्यभावे धर्महीनेत्यर्थः । इति नाम इत्येतत् सुप्रसिद्धमित्यर्थः । अतः किं प्रतिप-
द्यास इत्यत्राह — गृहीतकलेन गृहीतम् अर्थाद् भवता, फलं पुत्रोत्पादनरूपं यज्ञा-
नुष्ठानसाहाय्यरूपं च प्रयोजनं यस्य तेन तथा भूतेन । कृतकार्येणेत्यर्थः । एतेन
शरीरेण अर्थाद् राक्षसायापर्तिन । आर्यं त्वां । कुलं च पुत्रांश्च । रक्षितुम् इच्छा-
मि ॥

न खलित्वति । तत्रभवत्याः मन्मातुः । स्त्रीजनः, न खल्वभिमतः नैषेषः ।
युष्माभिः, निवर्त्यायतव्यम् अस्या ब्राह्मणाः देहत्यागव्यवसायान्निवर्तनं कर्तुमर्हमि-
त्यर्थः । निवर्तयितव्येति वा पाठ्यम् । अर्थाद् ब्राह्मणी तदा कर्म । निवर्तयितव्य-
मित्यादि ग्रन्थान्तरे न पञ्चते ॥

बृद्धः — अहमनुगमिष्यामि भवन्तम् ।

घटोत्कचः — हं बृद्धस्त्वमपसर ।

प्रथमः — भोस्तात् ! ब्रवीमि खलु तावत् किञ्चित् ।

बृद्धः — पुत्र ! कथय ।

प्रथमः —

मम प्राणैर्गुरुप्राणानिच्छामि परिरक्षितुम् ।

रक्षणार्थं कुलस्यास्य मोक्षमर्हति मां भवान् ॥ १६ ॥

द्वितीयः — आर्य ! मा मैवम् ।

ज्येष्ठः श्रेष्ठः कुले लोके पितृणां च सुसम्प्रियः ।

ततोऽहमेव यास्यामि गुरुवृत्तिमनुस्मरन् ॥ १७ ॥

अहमित्यादि । अनुगच्छामीति मातृकान्तरे पाठः ॥

हमित्यादि । हंशब्दोऽसम्मतौ । बृद्धः जीर्णः । अस्थित्वड्मात्रशेषशरीर-
त्वादुपवासपारणानर्ह इत्यभिप्रायः ॥

पितृदेहत्यागव्यवसायमसहमानो ज्येष्ठः पुत्र आह — भोस्तातेत्यादि ॥

पुत्रेत्यादि । अस्य स्थाने ‘ब्रूहि ब्रूहि शीघ्रम्’ इति मातृशान्तरेऽपषाठः ॥

ममेति । प्राणैः राक्षसाय दीयमानैः करणभूतैः । गुरुप्राणान् पितृप्राणान्
परिरक्षितुम् इच्छामि । भवान्, अस्य कुलस्य पितृमातृभ्रातृद्वयसमुदायात्मकस्य
कुदम्बस्य । रक्षणार्थं, मां, मोक्षं ल्यकुम् । अर्हति ॥ १६ ॥

तथा वदन्तं ज्येष्ठं मध्यमः पुत्रो वारयनाह — आर्येत्यादि ।

ज्येष्ठु इति । लोके, ज्येष्ठः अग्रजः । कुले वंशे । श्रेष्ठः अतिशयेन प्र-
शस्यः । पितृणां पितृदेवतानां सुसम्प्रियश्च अत्यन्तामोदकरश्च भवति । प्रथमजेनैव
हि पुत्रेण पिण्डदातृविच्छेदभयं पितृणामपनुद्यत इति स एवावरजपुत्रापेक्षया तेषां
प्रियतमः । तमेतं प्रियत्वातिशयं सुंसशब्दौ द्योतयतः । तथाच कुलानुग्रहार्थं त्वं
रक्षणीय इत्याशयः । ततः तव रक्षणीयत्वादेतोः । अहमेव, गुरुवृत्तिं गुरौ ज्येष्ठ-
आतरि बृत्तिं समुदाचारम् अर्थादनुजाचरणीयं गुरुरक्षणात्मकम् । अनुस्मरन् चि-
न्तयन् सन् । यास्यामि गमिष्यामि, अर्थाद् राक्षसहस्तम् ॥ १७ ॥

तृतीयः — आर्यो ! मा मैवम् ।

ज्येष्ठो भ्राता पितृसमः कथितो ब्रह्मवादिभिः ।

ततोऽहं कर्तुमस्म्यहों गुरुणां प्राणरक्षणम् ॥ १८ ॥

प्रथमः — वत्स ! मा मैवम् ।

आपदं हि पिता प्राप्तो ज्येष्ठपुत्रेण तार्यते ।

ततोऽहमेव यास्यामि गुरुणां प्राणरक्षणात् ॥ १९ ॥

बृद्धः — ज्येष्ठमिष्टतमं न शक्नोमि परित्यक्तुम् ।

ब्राह्मणी — (क) जह अय्यो जेद्वमिच्छदि, तह अहं पि कणिङ्गं इच्छामि ।

द्वितीयः — पित्रोरनिष्ठः कस्येदार्ना प्रियः ।

(क) यथार्यो ज्येष्ठमिच्छति, तथाहमपि कनिष्ठमिच्छामि ।

ज्येष्ठावुभावपि कनिङ्गो वारयन्नाह — आर्याविल्यादि ।

ज्येष्ठो भ्रतेऽयादि । पितृसमः पितृवत् पूजनीयो रक्षणीयशेत्यर्थः । गुरुणां, पिता ज्येष्ठो भ्रातगै च गुरवः तेषां त्रयाणाम् ॥ २० ॥

ज्येष्ठः कनिष्ठं वारयन्नाह — वत्सेत्यादि ।

अपदमित्यादि । तार्यते इत्यन्त इत्यर्थः । लटा तारणसमृद्धाचारस्य लोकेऽनुवर्तमानता प्रत्यास्थते । धार्यत इति मातृकान्तरपाठेऽपि उक्त एवार्थः । प्राणरक्षणात् प्राणरक्षणार्थ, फलस्य हेतुत्वविवक्षया पञ्चमी ॥ २१ ॥

एवं पुत्रेषु कुलरक्षणार्थमात्मदेहत्यागेऽहमहमिकां कुर्वत्सु, अन्यतमनिर्णये पितृभ्यामनिष्ठद्वयामप्यवश्यकर्तव्ये समापतिते पिता स्वाभिप्रायं सूचयति—ज्येष्ठमित्यादि ॥

माता स्वाभिप्रायमाह — जहेत्यादि ॥

इत्यं ज्येष्ठकनिष्ठयोरपरित्याज्यत्वकथनेन मध्यमस्य परित्याज्यत्वेऽर्थसिद्धे मध्यम आह — पित्रोरित्यादि । अनिष्ठः अर्थादहम् । ‘पित्रोरनिष्ठः कस्येदार्ना प्रिया वयम्’ इति मातृकान्तरे पाठः । तदा वयमित्यस्य अहमित्यर्थः । ‘अस्मदो द्वयोश्च’ इत्येकत्वे वहुवचनम् । ‘सविशेषणस्य प्रतिषेधः’ इति वार्तिकमतं तु नानुसृतम् ॥

घटोत्कचः — अहं प्रीतोऽस्मि, शीघ्रमागच्छ ।

द्वितीयः —

धन्योऽस्मि यद् गुरुप्राणाः स्वैः प्राणैः परिरक्षिताः ।

बन्धुस्नेहाद्रि महतः कालस्नेहस्तु दुर्लभः ॥ २० ॥

घटोत्कचः — अहो स्वजनवात्सल्यमस्य ब्राह्मणटोः ।

द्वितीयः — भोस्तात् ! अभिवादये ।

वृद्धः — एद्योहि पुत्र !

विनिमाय गुरुप्राणान् स्वैः प्राणैर्गुरुत्सल ! ।

अकृतात्मदुरावापं ब्रह्मलोकमवामुहि ॥ २१ ॥

घटोत्कचः सिद्धार्थत्वादाह — अहमिच्यादि । प्रीतः प्रीतिमान्, अर्थात् त्वयि मन्मातृभक्त्योवतामात्मनोऽङ्गीकृतवति ॥

कुलरक्षापेक्षं स्वप्राणत्यागं प्रत्युत्साहमाविप्कुर्वन्नाह — धन्य इति । अहं धन्यः कृतकृत्यः । अस्मि । कुत इत्यत्राह — यत् यन्मात् कारणात् । गुरुप्राणाः, स्वैः प्राणैः जिहासिंतरते योषः । परिरक्षिताः अर्थान्मया । तस्माद् धन्य इति सम्बन्धः । का तवैतावता धन्यनेत्यत्राह — महतः प्रबलात् । बन्धुस्नेहात् निमि त्तात्, कालस्नेहस्तु काले मृत्यौ स्नेहः, बन्धुस्नेहनिमित्ता स्वमरणाभिरचिरत्यर्थः । तुशब्दो विशेषे । दुर्लभो हि मनुष्येषु विरलदर्शनः खडु । सोऽयमपूर्वः सद्गणो दिष्ठ्या मे सिद्र इति कुतो मम न ध योग्यति भावः । ‘कायस्नेहस्तु दुर्लभः’ इति मातृकन्तरे पाठः । नदेत्यं व्याख्येय — कुतस्ते गुरुप्राणेवपेक्षा स्वप्राणेषु च जिहासेयत्राह — काय नेहस्तु स्वशरीरस्नेहस्तु । महतो बन्धुस्नेहाद् गुणाधंकं बन्धुस्नेहमपेक्ष्य । ल्यवलोपे पञ्चमी । दुर्लभो हि अर्थान्मया । मम बन्धुस्नेहो गुरुः, कायस्नेहस्त्वत्य इति भावः ॥ २० ॥

अहो इत्यादि । ब्रह्मगवटे : विप्रबहान्नारिणः ॥

अय ग्रथने च अमःम-त्रणं विचादिकमेणारभते — भोस्तःतेत्यादि ॥

एहाद्यन्याद ।

विनिमये परिवारे । तस्मि गुरुपु भक्त !, त्वं, स्वैः प्राणैः, गुरुप्राणान्, विनिमये परिवारे । र पूर्व अकृतात्मभिः असंक्षितात्मभिः उग्रावापं दुर्लभम्, रहा लाहुः त्वयनर्दिव्यः। ब्रह्मगवटम्, अवानुर्वह लभत्व ॥ २१ ॥

द्वितीयः — अनुगृहीतोऽस्मि । अम्ब ! अभिवादये ।

ब्राह्मणी — (क) जाद ! चिरं जीव ।

द्वितीयः — अनुगृहीतोऽस्मि । आर्य ! अभिवादये ।

प्रथमः — एहोहि वत्स !

परिष्वजस्व गाढं मां परिष्वक्तः शुभैर्गुणैः ।

कीर्त्या तव परिष्वक्ता भविष्यति वसुन्धरा ॥ २२ ॥

द्वितीयः — अनुगृहीतोऽस्मि ।

तृतीयः — आर्य ! अभिवादये ।

द्वितीयः — स्वस्ति ।

तृतीयः — अनुगृहीतोऽस्मि ।

द्वितीयः — भोः पुरुष ! ब्रवीमि किञ्चित् ।

घटोत्कचः — ब्रूहि ब्रूहि शीघ्रम् ।

(क) जात ! चिरं जीव ।

अन्वित्यादि ॥

मरणासत्तिनश्चयेऽपि पुत्रस्य जीवितप्रत्याशया जननीस्वभावसिद्धया दीर्घायुध्यमाशास्ते — जादेत्यादि । जात ! वत्स ! ॥

अन्वित्यादि ॥

एहीत्यादि ।

परीत्यादि । परिष्वजस्व आलिङ्ग । गाढं दृढं । परिष्वक्तः उपेतः । कीर्त्या कुलरक्षणजन्येन यशसा । परिष्वक्ता व्याप्ता ॥ २२ ॥

अन्वित्यादि ॥

आर्येत्यादि ॥

स्वस्तीति । स्वस्ति शुभम् । अस्त्विति शेषः ॥

अन्वित्यादि ॥

भोः पुरुषेत्यादि । ब्रवीमि वच्म । वदतो वचनप्रतिज्ञानं विवक्षितस्याद् तं लभ्यत्वद्योतनार्थम् । किञ्चित्पदस्थाने तावत्पदं मातुकान्तरे पठ्यते ॥

ब्रूहीत्यादि । शीघ्रवचनम् आहारकालातिक्रमो मातुर्मां भूदिति ॥

द्वितीयः — एतस्मिन् वनान्तरे जलाशय इव दृश्यते । तत्र मे प्रकल्पितपरलोकस्य पिपासाप्रतीकारं करिष्यामि ।

यद्योन्कचः — दृढव्यवसायिन् ! गम्यताम् । अतिक्रामति मातुराहारकालः । शीघ्रमागच्छ ।

द्वितीयः — भोस्तात् ! एष गच्छामि । (निष्कान्तः ।)

बृद्धः — हा हा परिमुषिताः स्मो भोः ! परिमुषिताः स्मः ।

यस्त्रिशृङ्गे मम त्वासीन्मनोज्ञो वंशपर्वतः ।

स मध्यशृङ्गभङ्गेन मनस्तपति भे भृशम् ॥ २३ ॥

हा पुक्षः । कथं गत एव ।

तरुण ! तरुणतानुरूपकान्ते ! नियमपराध्ययनप्रसक्तबुद्धे ! ।

कथमिह गजराजदन्तभग्नस्तरुरिव यास्यसि पुष्पितो विनाशम् ॥ २४ ॥

एतस्मिन्नित्यादि । वनान्तरे वनमध्ये । जलाशयः जलाधारः । प्रकल्पितपरलोकस्य प्रकल्पितः सज्जितः परलोको यस्य तस्य तथाभूतस्य । पिपासाप्रतीकारं पिपासा पातुमिच्छा तस्याः प्रतीकारं शान्तिं, जलपानमित्यर्थः ॥

दृढेत्यादि । दृढव्यवसायिन् ! दृढः अभेद्यः व्यवसायः परलोकगमनोद्यमः प्रशस्तोऽस्येति दृढव्यवसायी, तस्य समुद्धिः । प्रशस्तायां मत्वर्थीय इनिः ॥

भोस्तातेत्यादि ॥

चरमपिपासाप्रतीकारार्थेन पुत्रस्य गमनेनोदीर्घिताच्छोकादाह - हाहेत्यादि । परिमुषिताः राक्षसेन पुत्रस्य हरणात् परिलुणितार्थाः । इह परिमुषितशब्दः परिमुषितार्थेनपु वर्तते, यथा विभक्ता भ्रातर इत्यत्र विभक्तशब्दो विभक्तधनेपु ।

य इति । त्रिशृङ्गः त्रीणि शृङ्गाणि पुत्रव्यरूपाणि शिखराणि यस्य स तथाभूतः । अत एव मनोज्ञः हृत्यः । मम, यः वंशपर्वतः वंश एव पर्वतः सुप्रतिष्ठत्वात् । आसीत् । सः, मध्यशृङ्गभङ्गेन मध्यशृङ्गस्य मध्यमपुत्रात्मकस्य मध्यमशृङ्गस्य भङ्गेन नाशेन हेतुना । भे, मनः, भृशम् अत्यर्थम् । तपति सन्तापयति । तपतिरन्तर्भावितर्थः । इह पुत्राणामौत्त्यादिना शृङ्गत्वाभ्यवसानादतिशयोक्तिः । तदुत्थापितं वंशपर्वतं इति रूपकम् ॥ २३ ॥

हेत्यादि । गत एव दर्शनविषयमतिक्रान्त एव ।

तहणेति । हे तरुण ! युवन् ! तरुणतानुरूपकान्ते ! तरुणतायाः अनुरू-

घटोत्कचः — चिरायते खलु ब्राह्मणवदुः । अतिक्रामति मानुराहार-
कालः । किञ्चुखलु करिष्ये । भवतु, दृष्टम् । भो ब्राह्मण! आहूयतां तव
पुत्रः ।

वृद्धः — हम् अतिराक्षसं खलु ते वचनम् ।

घटोत्कचः — कथं रुप्यति, मर्षयतु मर्षयतु भवान् । अयं मे प्रकृ-
तिदोषः । अथ किन्नामा तव पुत्रः ।

वृद्धः — एतदपि न शक्यं श्रोतुम् ।

घटोत्कचः — युक्तं भोः! ब्राह्मणकुमार! किन्नामा ते भ्राता ।

प्रथमः — तपस्वी मध्यमः ।

पा सद्गी कान्तिः शोभा यस्य स तथाभूतः, तस्य सम्बुद्धिः । नियमपराय्यन-
प्रसक्तबुद्धे! नियमपरे व्रतप्रधाने अव्ययने वेदग्रहणे प्रसक्तबुद्धे! इह वने । ग-
जराजदन्तभगः, पुष्पितः सज्जातपुणः । उपमेयगतकान्तिमन्त्यप्रतिविम्बिदं विशे-
षणम् । तस्मिन् वृश्च इव । विनाशं, कथं यास्यनि प्राप्यसि । उपमाल-
ड्कारः ॥ २८ ॥

सम्भावितैः क्षणैरप्रत्यागते मध्यमे विलम्बमसहमान आह — चिरायत
इत्यादि । चिरायते विलम्बते । चिरशब्दात् ‘लोहितादिडाज्ञ्यः क्यप्’ इति
क्यप् । दृष्टं वटोः शीघ्रानयनेऽभ्युपायो विज्ञात इत्थर्थः । आहूयताम् आकार्यताम् ॥

हमित्यादि । हमित्यसम्तो । अतिराक्षसं गक्षसानतिक्रान्तं । गक्षसोऽपीदश
क्रं वचनं न व्रयादिति भावः ॥

कथमित्यादि । रुप्यति कुप्यति । मर्षयतु क्षमताम् । अयं मे प्रकृतिदोषः
अनुचितवकृत्वं नाम मम स्वभावसिद्धो दोषः । काममयुक्तं पुत्राहानाय भवतः
प्रेरणम् । तस्य तु नाम मे व्रहि, येनाहमेव तमाहयेयमित्यभिप्रायेणाह — अथे-
त्यादि । अथशब्दः प्रश्ने । किन्नामा किं नाम यस्य स किन्नामा ॥

एतदिति । एतदपि नामापि । श्रोतुं मन्मुखादाकर्णयितुं । न शक्यम् अ-
र्थात् त्वया ॥

युक्तमित्यादि । युक्तं भोः! इह काकुः । अयुक्तं ते वचनं ‘नामापि ना-
भिधास्यामी’ति । भो इति कोपसूचनम् । अन्यं पृच्छति — ब्राह्मणेत्यादि ॥

तपस्वीत्यादि । तपस्वी दीनः ॥

घटोत्कचः — मध्यम इति सदशमस्य । अहमेवाह्यामि । भो भो मध्यम! मध्यम! शीघ्रमागच्छ ।

(ततः प्रविशति भीमसेनः ।)

भीमसेनः — भोः ! कस्यां स्वरः ।

खगशतविरुद्धे विरौति तारं द्रुमगहने दृष्टसङ्कटे बनेऽस्मिन् ।

जनयति च मनोज्वरं स्वरोऽयं वहुसदृशो हि धनञ्जयस्वरस्य ॥ २५ ॥

घटोत्कचः — चिरायते खलु ब्राह्मणवद्वः । अतिक्रामति मातुराहारकालः । किञ्चुखलु करिष्ये । भवतु, दृष्टम् । उच्चैः शब्दापयामि । भो भो मध्यम! शीघ्रमागच्छ ।

मध्यम इत्यादि । सदृशम् अनुरूपं मध्यमपुत्रत्वात् । आह्यामीत्यस्य स्थाने यास्यामीत्यपाठो ग्रन्थान्तरे ॥

अथ मध्यमेति सम्बोधनशब्दश्वरणादात्मानमेव केनाप्याहृयमानं मन्यमानस्य व्यायामव्याप्रतत्वेन पूर्वं सूचितस्य मध्यमसंशयितस्य भीमसेनस्य प्रवेशमाह— तत इत्यादि ॥

भोः कस्येत्यादि ।

खगेति । धनञ्जयस्वरस्य अर्जुनस्वरस्य । वहुसदृशः अत्यन्ततुल्यः । एतेन स्वरवति पुरुषे स्ववन्धुभावशङ्का योतिना । अयं स्वरो हि, खगशतविरुद्धे खगशतस्य पक्षिशतस्य विरुद्धं शब्दः यस्मिन् तस्मिस्तथाभूते । द्रुमगहने द्रुमैः गहने दुष्प्रवेशे दृष्टसङ्कटे भृशनिविडे । अनेन विशेषणद्वयेन असभ्यावितजनवासत्वं सूचितम् । अस्मिन् बने, तारम् अत्युच्चं यथा भवति तथा । विरौति शब्दायते । स्वरत्पुरुषगतस्य शब्दकर्तृत्वस्य स्वरेऽयमुपचारः स्वरस्य प्राधान्यसूचनाय । स्वरो हि पुरुषगतविशेषाभ्यूहस्थानत्वात् प्रधानमिति । मनोज्वरं श्रोतृमनःपीडां । जनयति च । स्वरस्य मनोज्वरजनकत्वोक्त्या तथाविधस्वरयुक्तशब्दकर्तरै पापाभिनिवेशित्वानुमानं तद्मनेच्छा च भीमसेनस्य गम्यते । भीमसेनेन च श्रुतमात्रे शब्दे तस्वररगतयावद्विशेषपरिज्ञानस्य प्रकाशनात् शब्दोत्थानदेशस्य भीमसेनव्याप्रामदेशानिप्रत्यासन्नत्वं सूचितम् ॥ २५ ॥

चिरायत इत्यादि । शब्दापयामि आह्यामि । शब्दशब्दाद् णिच् । आपुगागम आप्यः । शब्दापशब्दाद्वा करोत्यर्थं णिच् ॥

भीमसेनः — भोः ! कोनुखल्वेतस्मिन् वनान्तरे मम व्यायामविश्वसु-
त्पाद्य मध्यम ! मध्यम ! इति मां शब्दापयति । भवतु, पश्यामस्तावत् ।
(परिक्रम्यावलोक्य) अहो दर्शनीयोऽयं पुरुषः । अयं हि,

सिंहास्यः सिंहदंष्ट्रे मधुनिभनयनः स्निग्धगम्भीरकण्ठो
बभ्रुभ्रः श्येननासो द्विरदपतिहनुर्दीर्घविश्लिष्टकेशः ।
व्यूढोरा वज्रमध्यो गजवृषभगतिर्लम्बपीनांसवाहुः
सुव्यक्तं राक्षसीजो विपुलवलयुतो लोकवीरस्य पुत्रः ॥ २६ ॥

घटोत्कचः — चिरायते खलु ब्राह्मणवटुः । अतिकामति मातुराहार-
कालः । किमिदानीं करिष्ये । भवतु, उच्चैराहानं करिष्ये । भो भो म-
ध्यम ! शीघ्रमागच्छ ।

भोः कोन्वित्यादि । दर्शनीयः आकृतिगुणाद् द्रष्टुं योग्यः । अयं हीति
श्लोकान्वयि ।

आकृतिं वर्णयति—सिंहास्य इति । सिंहास्यः सिंहमुखः । सिंहदंष्ट्रः, मधुनि-
भनयनः मधुनिभे रक्तवर्णत्वान्मधुतुल्ये नयने यस्य स तथा भूतः । स्निग्धगम्भीरकण्ठः
स्निग्धो मधुरः गम्भीरश्च कण्ठः कण्ठनादो यस्य स तथा भूतः । बभ्रुभ्रः वभ्रु पिङ्गले भु-
वौ यस्य सः । श्येननामः गृहनामिकः । द्विरदपतिहनुः द्विरदपतंगजगजस्येव हन्
यस्य सः । दीर्घविश्लिष्टकेशः दीर्घीः विश्लिष्टाः प्रकीर्णश्च केशा यस्य सः । व्यूढोरा
व्यृद्ध विस्तीर्णम् उरो वक्षः यस्य सः । वज्रमध्यः वज्रस्येव मध्यः काटिन्यदिना
यस्य सः । गजवृषभगतिः गजवृषभस्य गजश्रेष्ठस्येव गजवृषभयोरिव वा
गतिर्यस्य सः । लम्बपीनांसवाहुः लम्हौ लम्बमानौ पीनांसौ पृथुस्कन्धौ च वाह
यस्य स तथा भूतः । विपुलवलयुतः, अयं हि, राक्षसीजः राक्षस्यां जातः । लोक-
वीरस्य पुत्रः, भवतीति शेषः । सुव्यक्तं सुसप्तम् । कथमन्यथास्यैतादशाकारानुभा-
वयोग्य इति भावः । घटोत्कचे ‘सोऽयं मम पुत्र’ इति प्रत्यभिज्ञानं तु भीमस्य न
संजातम्, अतिवात्यदृश्चर्च तस्याकृतिमपेक्ष्य साग्रप्रतिक्यास्तरुणिमनवनिर्मिताया
आकृतिस्तरुणित्वैलक्षण्यात् । इह वहोनामुपमानां संसृष्टिः स्फुटा । व्यूढोरा इत्यत्र
‘उरःप्रभृतिभ्यः कप्’ इति कपो नित्यस्याप्यकरणमार्घम् ॥ २६ ॥

उच्चैराहानेनाप्यनागते ब्राह्मणवटौ राक्षस आह — चिरायत इत्यमद्दि ॥

भीमसेनः — भोः! प्राप्तोऽस्मि ।

घटोत्कचः — न खल्वयं ब्राह्मणवदुः । अहो दर्शनीयोऽयं पुरुषः ।
य एषः,

सिंहाकृतिः कनकतालसमानवाहुर्मध्ये तनुर्गुडपक्षविलिप्तपक्षः ।

विष्णुभवेद् विकसिताम्बुजपत्रनेत्रो नेत्रे ममाहरति बन्धुरिवागतोऽयम् ॥
भो मध्यम! त्वां खल्वहं शब्दापयामि । २१

भीमसेनः — अतः खल्वहं प्राप्तः ।

भो इत्यादि । प्राप्तोऽस्मि आगत एवाहम् । किमिति मामपश्यन् मध्यमे-
त्युच्चैः पुनः शब्दापयसीत्यर्थः ॥

न खलिवत्यादि । ब्राह्मणमाणवक इति मातृकान्तरे पाठः । तत्र माणवको
वदुरेव । यदच्छादृष्टितिताद्दृतभीमसेनरूपगुणचित्तश्रिन्तयति — अहो इत्यादि ।
य एष इति श्लोकान्तर्यि ।

सिंहाकृतिरिति । सिंहाकृतिः सिंहसंवाकृतिः ऊर्जस्वल आकारे वस्य
स तथाभूतः । कनकतालसमानवाहुः कनकतालसमानौ स्वर्णनाल्डुमवद् गौरप्रांशु
वाहू यत्थ स तथाभूतः । कनकस्तालश्च वृक्षशिशोपौ तयोः समानौ वाहू यत्थ स
इति वा । मध्ये अवलम्बे तनुः कृशः । गुडपक्षविलिप्तपक्षः गुडपक्षाविव विलि-
तां समृष्टौ अदन्तुरमसृणौ पक्षौ पार्वभागौ यम्य स तथाभूतः । विकसिताम्बुज-
पत्रनेत्रः विकचपशदलसदशलोचनः । य एषः, विष्णुः, भवेत्, आकारानुभाव-
शिशोपादच्युत एव भवन् सम्भावयत इत्यर्थः । सम्भावनायां हि लिङ् । आगतः
आगतमात्रः न तु सम्भापणादिना परिज्ञातविशेषः । अयं, बन्धुरिय, सम्, नेत्रे
नक्षुषी । आहरति आकर्पति, मम चञ्जगं जनयतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

स्वप्रसुतानुसरणमङ्गया प्राप्तस्योत्तरमाह — भो मध्यमेत्यादि । मध्यमेति
जलाशयगतं प्रति सम्भोधनम् । त्वां खलु मध्यमसंज्ञं भवन्तमेव, न त्वेनमागतम् ।
एनेन, नामग्राहमापन्यमिसन्नाहृयमाने, अहो तवात्माहानभ्रम इत्यागतं पुरुषं प्रत्य
र्थादुक्तं भवति । स एव तु साक्षात्कामिसम्बोधितोऽवश्नानादिति मन्तव्यम् ॥

स्वनामाहानादेवाहं प्राप्त इत्याह — अत इत्यादि । अतः खलु मध्यमे
त्याहानादेव, न पुनरन्यनामाहाने आत्माहानभ्रमादत्यभिप्रायः ॥

घटोत्कचः — किं भवानपि मध्यमः ।

भीमसेनः — न तावदपरः ।

मध्यमोऽहमव्यानामुत्सिक्तानां च मध्यमः ।

मध्यमोऽहं क्षितेर्भद्र ! भ्रातृणामपि मध्यमः ॥ २८ ॥

घटोत्कचः — भवितव्यम् ।

भीमसेनः — अपिच,

मध्यमः पञ्चभूतानां पार्थिवानां च मध्यमः ।

भवे च मध्यमो लोके सर्वकार्येषु मध्यमः ॥ २९ ॥

किमिति । भवानपि किं मध्यमः । अपिशब्देन मदाहानविषयोऽन्यो मध्यमोऽस्तीति सूचयति ॥

न तावदिति । अपरः मदन्यः । न तावत् नैव । मध्यम इति विधेयानुक-
पीः । बहुभिः प्रकारैरथीन्वयाद् मध्यमशब्दस्याहमेव मुख्यं व्यपदेशभाजनं भवामि
लोके, न त्वन्य इत्यभिप्रायः ।

तदेव मध्यमत्वं राक्षसदमोपदेशक्षमस्वगतगुणविशेषप्रकाशिकया रीत्या प्रप-
ञ्चयति — मध्यम इति । अहम्, अव्यानां शबुर्भिर्हन्तुमशक्यानां पुमाम
अर्थात् पाण्डवानां मध्ये । मध्यमः तेष्वन्तर्भूत इत्यर्थः । पाण्डवानां चावध्यत्वं
प्रसिद्धम् । उत्सिक्तानां च शौर्योद्धतानां च मध्ये । मध्यमः तेष्वन्तर्भूत इत्येव ।
शौर्योद्धतत्वमपि हि पाण्डवानां प्रसिद्धम् । क्षितेः भूमेर्निमित्तात् । ‘क्षितौ’ इति
मातृकान्तरे पाठः । अहं मध्यमः भूमेर्मध्यमलोकत्वेन तत्सम्बन्धादहं मध्यमो म-
ध्यमलोकभवो मानुप इत्यर्थः । भ्रातृणामपि मध्ये अहं मध्यमः, पाण्डवेषु पञ्चमु
युधिष्ठिरसहदेवौ प्रथमचरमौ विहायान्येषां त्रयाणां साधारणमिदं मध्यमत्वम् ।
इहावध्यत्वशौर्योद्धतत्वयोराख्यानं राक्षससन्त्रासार्थम् ॥ २८ ॥

भवितव्यमिति । ईदृशं मध्यमत्वं ते भवितुमहं, किं तत इत्यवशा भी-
मसेनोक्तावेतेन सूचिता ॥

भूयोऽपि मध्यमत्वमाह — अपिच मध्यम इति । अहमित्यनुवर्तते । पञ्च-
भूतानां पृथिव्यप्तेजोवायाकाशानां मध्ये । मध्यमः, पञ्चभूतेषु वायोर्मध्यमत्वेन
तत्पुत्रोऽहमपि मध्यमः ‘आत्मा वै पुत्रनामासि’ इति श्रुतेरिति भावः । अनेन मू-

वृद्धः —

मध्यमस्त्विति सम्प्रोक्ते नूनं पाण्डवमध्यमः ।

अस्मान् मोक्षुभिहायातो दर्पणमृत्योरिवोत्थितः ॥ ३० ॥

ध्यमत्वेनार्जुननकुलव्यावृत्तिः सिद्धा । पार्थिवानां पृथिवीश्वराणां मध्ये मध्यमः भ्रातरो हि पृथिवीश्वरा इति तन्मध्यमभूतोऽहं पृथिवीश्वरमध्यमोऽपि भवामीत्यर्थः । एतच्च उत्तरप्रवृत्तपुरुषपदण्डनाधिकृतत्वसूचनार्थम् । अहं, भवे च भवनं भवः मातृकुक्षोर्निर्गमः तस्मिंश्च विपये । मध्यमः, तत्र हि युर्धिष्ठिरः प्रथमोऽर्जुनश्चरम इति व्यवस्थितं मे मध्यमत्वमिति भावः । ‘भ्रातृणामपि मध्यमः’ इति भिन्नाभिन्नोदरज-भ्रातुसामन्यपेक्षं मध्यमत्वं भीमार्जुननकुलसाधारणं पूर्वमुक्तम् । अभिन्नोदरजन्मापेक्षं तु मध्यमत्वमर्जुननकुलव्यावृत्तमिदानीमुच्यते । सर्वकार्येषु सर्वेषां जनानां कार्येषु निर्णयवस्तुषु । अहं मध्यमः मध्यस्थः प्राङ्गविवाकीभूय न्यायनिर्णायिक इत्यर्थः । अनेन मध्यमत्वेन त्वदुच्चारितशब्दरौद्रस्वरसूचितादन्यायाभिनिवेशात् त्वां वारयितुमेवाहमागत इति स्वागमनप्रयोजनं द्योतितम् ।

एवं भीमेनाष्टभिः प्रकारैर्मध्यमत्वकथनभङ्गात् ‘अहमवध्यः, शौर्योद्धतः, मनुष्यः, बहुभ्रातृकः, वायुपुत्रः, पृथिवीपतिः, उभयपुरुषजन्ममध्यकाललब्धस्वजन्मा, सर्वकार्यगतन्यायान्यायविचारथिता च भवामि’ इति स्वस्याष्टौ विशेषणान्याविष्कृतानि । तेऽनां समुदितानां भीमसेनादन्यत्रासम्भवाद् ‘अहं भीमसेन’ इति चार्थादुक्तं भवति ॥ २९ ॥

तस्यास्य भीमसेनवाक्यस्याभिप्रायं घटोत्कर्त्त्वो वाल्यान्न ज्ञातवान् । वृद्धस्तु व्युत्पन्नत्वाजानन्नाह — मध्यमस्त्वितीति । ‘मध्यमेति तु’ इति पाठः, ‘भो मध्यमेति’ इति वा । मृत्योः दर्पण् उत्थित इव मृत्युदर्पणदुपादानकारणादाविर्भूत इव । अप्रभृत्यत्वसाम्यादियमुत्प्रेक्षा । पाण्डवमध्यमः पाण्डवेषु मध्यमत्वेन प्रसिद्धो भीमसेनः भो मध्यम ! इति एवंल्पे सम्बोधनशब्दे । सम्प्रोक्ते सति सम्यगुच्छृच्छारिते सति । इह आयातः आत्माहानबुद्धया प्राप्तः । नूनं निश्चितम् । किमर्थं प्राप्त इत्यत्राह — अस्मान्, मोक्षं राक्षसभयाद् मोचयितुम् । आयातो ह्ययं शीघ्रमस्मान् राक्षसभयाद् रक्षिष्यतीत्यैत्युक्त्यमेतेन व्यञ्जयते । इह मध्यमस्त्वितीति प्रथमान्तपाठोऽर्थसामज्जस्याहेष्वकप्रमादायातो नूनम् । मृत्युरिवेति मातृकान्तेरपाठः ॥ ३० ॥

(प्रविश्य)

मध्यमः —

अस्यामाचम्य पद्मिन्यां परलोकेषु दुर्लभम् ।

आत्मनैवात्मनो दत्तं पद्मपत्रोज्ज्वलं जलम् ॥ ३१ ॥

(उपगम्य) भोः पुरुष! प्राप्तोऽस्मि ।

घटोत्कचः — प्राप्तवानिदानीं खल्वसि । मध्यम! मध्यम! इत इतः ।

वृद्धः — (भीमसुपगम्य) भो मध्यम! परित्रायस्व ब्राह्मणकुलम् ।

भीमसेनः — न भेतव्यं न भेतव्यम् । मध्यमोऽहमभिवादये ।

वृद्धः — वायुरिव दीर्घार्थुर्भव ।

भीमसेनः — अनुगृहीतोऽस्मि । कुतो भयमार्यस्य ।

वृद्धः — श्रूयताम् । अहं खलु कुरुराजेन युधिष्ठिरेणाधिष्ठितपूर्वे कुरु-
जाङ्गले यूपप्रामवास्तव्यो माठरसगोत्रश्च कल्पशाखाधर्वयुः केशवदासो नाम

अथ कृतपिपासाप्रतीकारस्य ब्राह्मणमध्यमस्य प्रवेशः प्रविश्येत्यादि ॥

अस्यामित्यादि । पद्मिन्यां सरसि । दत्तम् अर्पितम् ॥ ३१ ॥

भो इत्यादि ॥

प्राप्तवानिति । इदानीं खलु अस्मिन् क्षण एव, न त्वितः पूर्वम् । प्राप्त-
वान् असि । मनागागमनविलम्बस्त्वया कृत इत्यभिप्रायः । मध्यम! मध्यमेति
गमनत्वराकृता द्विरुक्तिः । ‘प्राप्तवानिदानीं खल्वसि मध्यमः’ इति मातृकान्तरे
पाठः ॥

वृद्धो भीमं जानन्नपि मध्यमसंज्ञयैव तत्र प्रसिद्धतरया भीमं समोधयन् अ-
भयं प्रार्थयते — भो मध्यमेत्यादि ॥

अभयदानपूर्वं ब्राह्मणोचितं समुदाचरति — न भेतव्यमित्यादि ॥

वायुरिति । वायुरिव वायुर्हि प्राणाधिष्ठानदेवता आमहाकल्पान्तकालजीवी
प्रकृद्धः इत्यौचित्यात् तदौपम्यवचनम् । भीमसेनस्य पितृनामकीर्तनेन प्रीतिजम-
नार्थमयि तद् बोद्धव्यम् ॥

अन्वित्यादि ॥

(प्रकाशम्) भोः पुरुष! मुच्यताम् ।

घटोत्कचः — न मुच्यते ।

मुच्यतामिति विस्तव्यं ब्रवीति यदि मे पिता ।

न मुच्यते तथाद्वेष गृहीतो मातुराज्ञया ॥ ३६ ॥

भीषसेनः — (आत्मगतम्) कथं मातुराज्ञेति । अहो गुरुशु
खल्वयं तपस्वी ।

माता किल मनुष्याणां दैवतानां च दैवतम् ।

मातुराज्ञां पुरस्कृत्य वयमेतां दशां गताः ॥ ३७ ॥

(प्रकाशम्) भोः पुरुष! प्रष्टव्यं खलु तावदस्मि ।

घटोत्कचः — ब्रह्म हि ब्रह्म शीघ्रम् ।

ये शौर्यगर्वम् । दृष्टा, सौभद्रस्य स्मरामि अभिमन्युं स्मरामि । अभिमन्युसदृश
शौण्डीर्यमिति भावः । सौभद्रस्येति कर्मणः शेषत्वविवक्षया ‘अधीरार्थदयेशाम
पश्य । इह शौण्डीर्यशब्दो एकारविकल्प एत मातृकयोः पश्यते ॥ ३५ ॥

पुनःप्रार्थनामप्यवधीरयति — न मुच्यत इति ।

मुच्यतामिति । मुच्यतामिति, मे पिता, विस्तव्यं स्तिर्यं यथा
तथा । ब्रवीति यदि, न मुच्यते, अर्थात्मया द्विजः । तथाविधोऽहं मुच्यत
भवता येन केनाप्यविस्तव्यमुच्यमानः कथं द्विजं मुच्येयमिति भावः । मातृनिदेश
भयाचार्यं मे निर्बन्ध इत्यभिप्रायकमाह — तथाहीनि हेतौ । एषः द्विजः ।
आज्ञया, गृहीतः । यद्येप मुच्येत, मातृनिदेशविपरीतं खल्वनुष्ठितं स्य
भावः ॥ ३६ ॥

कथमित्यादि । मातुराज्ञेति कथं मातुराज्ञेत्येवं किं ब्रवीतीत्यर्थः ।
इति प्रश्नसायाम् । सा च गुरुशुश्रूत्वविषया । गुरुशुश्रूषः मातृपरिचरणपरः
एव तपस्वी धार्मिकः । एतेन, अस्य मातृशुश्रूषणधर्मविघातो यथा न भवेत्
द्विजपरित्राणं कर्तव्यमित्येतादशाभिप्रायाङ्कुरणं भीमस्य सूचितम् ।

मातृशुश्रूषणस्य परमधर्मत्वं समर्थयितुं मातुर्महिमानमाह — मातृत्वं
दैवतानां च दैवतं, चशब्दोऽप्यर्थे । दैवतानि हि पूज्यानि । तेषामपि मध्ये ।
रेत्यर्थः । एतां दशां लोकबहुमान्यामवस्थाम् ॥ ३७ ॥

ब्रह्मीत्यादि ॥

भीमसेनः — का नाम भवतो माता ।

घटोत्कचः — श्रूयताम् । हिडिम्बा नाम राक्षसी ।

कौरव्यकुलदीपेन पाण्डवेन महात्मना ।

सनाथा या महाभागा पूर्णेन द्यौरिवात्मना ॥ ३८ ॥

भीमसेनः — (आत्मगतम्) एवं, हिडिम्बायाः पुत्रोऽयम् । सदृशो
द्यस्य गर्वः ।

रूपं सत्त्वं बलं चैव पितृभिः सदृशं वहु ।

प्रजासु वीतकारुण्यं मनश्चैवास्य कीदृशम् ॥ ३९ ॥

(प्रकाशम्) भोः पुरुष ! मुच्यताम् ।

घटोत्कचः — न मुच्यते ।

का नामेत्यादि ॥

श्रूयतामित्यादि ॥

कौरव्येति । या, कौरव्यकुलदीपेन कौरव्याणां कुर्वपत्यानां शन्तनुप्रभृतीनां
कुलस्य दीपेन प्रकाशकेन । महात्मना महानुभावेन । पाण्डवेन भीमसेनेन । पूर्णे
न, आत्मना चन्द्रेण द्यौरिव नभ इव । सनाथा नाथवती । भवति । सा हिडि-
म्बेति पूर्वेण सम्बन्धः । ‘आत्मार्कचन्द्रवातामिजीवेषु परमात्मनि’ इति केशवस्वा-
मी ॥ ३८ ॥

एवभित्यादि ।

रूपमिति । अस्य, रूपम् आङ्कतिः । सत्त्वं निर्विकारचित्तत्वं धीरत्वम् ।
बलं देहसारश्चैव । पितृभिः युधिष्ठिरादिभिः । वहु अत्यर्थे । सदृशम् । प्रजासु,
वीतकारुण्यं विगतकृपं । मनश्चैव मनोमात्रम् । कीदृशं कुरिसितं, न तु पितृसदृश-
मित्यर्थः ॥ ३९ ॥

‘मुच्यतामिति विशब्दं ब्रतीति यदि मे पिते’त्याशुक्तवतो घटोत्कचस्य द्वि-
जाविमोचननिर्बन्धमात्मनः पितृत्वाल्यानेऽप्यनिवार्यं निश्चित्य स्वतत्त्वमप्रकाशय-
ज्ञेव भीमसेनो भूयोऽपि मोचनमर्थयते — भो इत्यादि । इदमपि पितृत्वगोपनस्य
प्रथोजनं, यत् पुन्रेण सह स्वयमेव युद्धा तद्वलपरीक्षणम् । तच्च व्यक्तीभविष्यति ॥
न मुच्यत इति । पुनः स्वनिर्बन्धप्रकाशनम् ॥

भीमसेनः — भो ब्राह्मण! गृह्णतां तव पुत्रः । वयमेनमनुगमिष्यामः

द्वितीयः — मा मा भवानेवम् ।

त्यक्ताः प्रागेव मे प्राणा गुरुप्राणेष्वपेक्षया ।

युवा रूपगुणोपेतो भवांस्तिष्ठतु भूतले ॥ ४० ॥

भीमसेनः — आर्य! मा मैवम् । क्षत्रियकुलोत्पन्नोऽहम् । पूज्यतः
खंडु ब्राह्मणः । तस्मान्मच्छरीरेण ब्राह्मणशरीरं विनिमातुमिच्छामि ।

घटोत्कचः — एवं, क्षत्रियोऽयम् । तेन गर्वः । भवतु, इमेव हतः
मैष्यामि । अथ केनायं वारितः ।

भीमसेनः — मया ।

घटोत्कचः — किं त्वया ।

भीमसेनः — अथकिम् ।

घटोत्कचः — तेन हि भवानेवागच्छतु ।

द्विजघटोत्कचोभयाभीष्टसिद्धयनुगुणमाह — भो ब्राह्मणेत्यादि ॥

मामेत्यादि । मा मा, वदत्विति शेषः ॥

त्यक्ता इत्यादि । रूपगुणोपेतः रूपेण सौन्दर्येण गुणेन दयादिना च उं
तौ युक्तः ॥ ४० ॥

तं वारयन्नाह — आर्येत्यादि । विनिमातुं परिवर्तयेतुम् ॥

‘क्षत्रियकुलोत्पन्नोऽहमि’ति तदुक्तया तत्थात्रियत्वं जानन्नाह — एवमित्य
दि । अयं द्विजाभयदायी मध्यमः । क्षत्रियः क्षत्रियजातिः । भवतीति शेषः
एतेन भीमसेनवाकूटस्य प्रागुक्तस्याभिप्रायो वयोत्कचेन न यदीत इति गम्यते
इह एवमित्यादेः स्वगतोक्तित्वम् अथेत्यादेः प्रकाशोक्तित्वं च युक्ततरम् ॥

मयेति ॥

किं त्वयेति । वारणे सम्भावितमात्मानर्थं विमृश्य वारयितृत्वमङ्गीकुर्वित्य
शेषः ॥

अथकिमिति ॥

तेन हीत्यादि । भवानेव न तु द्विजमध्यमः, स मया विमुक्तः, तस्थ
च त्वं यदीत इत्यभिप्रायः ॥

सव्याख्यः ।

भीमसेनः — एवम्, अतिवीर्यबलं नानुगच्छामि । यदि ते शक्तिरस्ति, बलात्कारेण मां नय ।

घटोत्कचः — किं मां प्रत्यभिजानीते भवान् ।

भीमसेनः — मत्पुत्र इति जाने ।

घटोत्कचः — कथं कथं तव पुत्रोऽहम् ।

भीमसेनः — कथं रुष्यति, मर्षयतु मर्षयतु भवान् । सर्वाः प्रजाः क्षत्रियाणां पुत्रशब्देनाभिधीयन्ते । अत एव मयाभिहितम् ।

घटोत्कचः — भीतानामायुधं गृहीतम् ।

भीमसेनः —

शपामि सत्येन भयं न जाने ज्ञातुं तदिच्छामि भवत्समीपे ।

किंरूपमेतद् वद भद्र! तस्य गुणागुणजः सदृशं प्रपत्स्ये ॥ ४१ ॥

एवमित्यादि । एवार्मत्यभ्युपगमे । दिजप्रातिनिर्धात्वमात्मनोऽभ्युपगतमित्यर्थः । अतिवीर्यबलम् अतिशयिते वीर्यबले यस्य तं तथाभूतम् । पुरुषम् । नानुगच्छामि, त्वं चात्मानं तथाभूतं मन्यस इत्यार्थम् । अतो, यदि ते शक्तिरस्ति, बलात्कारेण प्रसहा । मां नय । यदि त्वात्मनोऽशक्तिमङ्गीकरोयि, तदा त्वां स्वयमेवानुगच्छामोत्यर्थः । अनया वचनभङ्गया युद्धाय तदाहानं सूचितम् । तच राक्षसदर्पदमनारथत्वच्छलेन स्वपुत्रबलपरोक्षणार्थम् ॥

किंमित्यादि ॥

तं कोपयितुमाह — मदित्यादि ॥

कंथमित्यादि ॥

कथं रुष्यतीत्यादि । क्षत्रियाणां क्षत्रियैः । सम्बन्धे षष्ठी । पुत्रशब्देन अभिधीयन्ते अभिभाष्यन्ते, पालकानां पाल्येषु पुत्रसमुदाचारौचित्यादिति भावः ॥

भीतानामिति । भीतानाम्, आयुधं, गृहीतं युद्धसाधनत्वेन शास्त्रेषु निर्दिष्टम् । त्वं भीतश्चेद्, आयुधं गृहीत्वा मया सह युद्धमारभस्वेत्यभिप्रायः ॥

शपामीत्यादि । सत्येन करणेन । शपामि शपथं करोमि । सत्यदेवसाक्षिक-शपथपूर्वं वस्त्रीत्यर्थः । वक्ष्यमाणोऽर्थः पारमार्थिक इत्यभिप्रायः । तमेवाह — भयं भयपदार्थं । न जाने । तद् भयं । भवत्समीपे, ज्ञातुम् इच्छामि । त्वया नहि ‘भी-

घटोत्कचः — एष ते भयमुपदिशामि, गृहीतामायुधम् ।

भीमसेनः — आयुधमिति । गृहीतमेतत् ।

घटोत्कचः — कथमिव ।

भीमसेनः —

काञ्चनस्तम्भसदृशो रिपूणां निग्रहे रतेः ।

अयं तु दक्षिणो बाहुरायुधं सदृशं मम ॥ ४२ ॥

घटोत्कचः — इदमुपपनं पितुर्मे भीमसेनस्य !

भीमसेनः — अथ कोऽयं भीमो नाम ।

विश्वकर्ता शिवः कृष्णः शक्रः शक्तिधरो यमः ।

एतेषु कथ्यतां भद्र ! केन ते सदृशः पिता ॥ ४३ ॥

घटोत्कचः — सर्वेः ।

तानाऽमिति वदतात्मनो भयज्ञानमङ्गीकृतमिति तदुपदेशाचार्यस्त्वं भवितुर्महसोत्यादयः । भद्र ! एतद् भयं । किंरूपं किंलक्षणं । वद । तस्य भयस्य । गुणागुणजः गुणदोषाभिज्ञः । भूत्वेति शेषः । सदृशं तदनुरूपं । प्रपत्स्ये कर्तव्यं निर्णयामि । इयमुपहासोक्तिः ॥ ४१ ॥

एष इत्यादि ॥

आयुधमितीति । आयुधमिति आयुधं ग्राह्यमिति किं ब्रवीषीत्यर्थः ॥

कथमिवेति । आयुधमगृहीतैव गृहीतं वदतस्तवाभिप्रायो नावगम्यत इत्यर्थः ॥

काञ्चनेत्यादि । काञ्चनस्तम्भसदृशः स्वर्णस्तम्भतुल्यः । रतः आमकः ॥ ४२ ॥

इदमित्यादि । इदम् इदृशं वीरवादरचनम् ॥

अथेत्यादि ।

विश्वेत्यादि । विश्वकर्ता ब्रह्मा । शक्तिधरः रक्नदः । केन, सदृशः समानः । एष्वन्यतमेन सदृशप्रभावो यदि यःकोऽपि स्यात्, तमेवाहं वीरं गणर्थेऽन् तु ततो हीनगुणमिति स्वप्रभावप्रशंसने प्रशस्य पर्यवसानम् । एतच्च पुत्रवाचा लनलीलार्थम् ॥ ४३ ॥

सर्वैरिति । सर्वैः विश्वकर्त्रादिभिः षड्भिः । इह सदृशा इति सम्बन्धते ॥

THE KUPPUSWAMI SASTRI
RESEARCH INSTITUTE
MODERN

भीमसेनः — धिगनृतमेतत् ।

घटोत्कचः — कथं कथम् । अनृतमिल्याह । क्षिपति मे गुरुम् । भवतु, इमं स्थूलं वृक्षमुत्पाद्य प्रहरामि । (उत्पाद्य प्रहरति ।) कथमनेनापि न शक्यते हन्तुम् । किञ्चुखलु करिष्ये । भवतु, दृष्टम् । एतद् गिरिकूटमुलङ्घण्ठा प्रहरामि ।

शैलकूटं मया क्षितं प्राणानादाय यास्यति ।

भीमसेनः —

रुषेऽपि कुञ्जरो वन्यो न व्याप्रं धर्षयेद् वने ॥ ४४ ॥

घटोत्कचः — (प्रहृत्य) कथमनेनापि न शक्यते हन्तुम् । किञ्चुखलु करिष्ये । भवतु, दृष्टम् ।

नन्वहं भीमसेनस्य पुत्रः पौत्रो नभस्वतः ।

तिष्ठदानीं सुसवद्धो नियुद्रे नास्ति मत्समः ॥ ४५ ॥

(इत्युमौ नियुद्रं कुरुतः ।)

घटोत्कचः — (भीमसेनं बद्धू)

व्रजासै कथमिह त्वं वीर्यमुलङ्घय बाहो-

र्गज इव दृढपाशैः पीडितो मदुजाभ्याम् ।

सर्वसाम्यमसहमान इवाह — धिगिल्यादि । धिगिति निन्दायाम् ॥

स्वपितृनिन्दया संकुद्ध आह — कथं कथमिल्यादि । क्षिपति निन्दति । इह वृक्षमित्यस्य स्थाने सालमिति मातृकान्तरे पाठः । प्रहरामि ताडयामि, अर्थात् क्षत्रियमध्यं वृक्षेण । गिरिकूटं पर्वतश्चङ्गम् । गिरिशिखरमिति मातृकान्तरे पाठः ॥

शैलकूटमिल्यादि । आदाय गृहीत्वा ।

रुषेऽपीत्यादि । रुषेऽपि । कुपितोऽपि । कुञ्जरः गजः । न धर्षयेत् न परिभेद ॥ ४४ ॥

कथमनेनेत्यादि ।

प्रकारान्तरेण जर्यमश्यन् नियुद्रायाहयते — नन्वहीमित्यादि । नैभस्वतः वायोः । वीर्यपौत्रत्वेन बलजवातिशययोगित्वमुक्तम् । नियुद्रे मुषियुद्रे ॥ ४५ ॥

ब्रजसीति । इह, दृढपाशैः सारज्जुभिः । गज इव, मदुजाभ्यां पीडितः दृढबद्धः । त्वं, बाहोः मदुजयोः । वीर्यं शक्तिम् । उल्लङ्घ्य अतिकम्य । कथं

भीमसेनः — (आत्मगतम्) कथं गृहीतोऽस्म्यनेन । भोः सुयोधन !
वर्धते खलु ते शत्रुपक्षः । कृतरक्षो भव । (प्रकाशम्) भोः पुरुष ! अवहितो भव

घटोत्कचः — अवहितोऽस्मि ।

भीमसेनः — (नियुद्धवन्धमवधूय)

व्यपनय वलदर्पं दृष्टसारोऽसि वीर !

न हि मम परिकेदो विद्यते बाहुयुद्धे ॥ ४६ ॥

घटोत्कचः — कथमनेनापि न शक्यते हन्तुम् । किञ्चुखलु करिष्ये ।
भवतु, दृउम् । अस्ति मातृप्रसादलब्धो मायापाशः । तेन बद्धैनं नेष्यामि ।
कुतः खल्वापः । भो गिरे ! आपस्तावत् । हन्त सत्ति । (आचम्य मन्त्रं
जपति) भोः पुरुष !

मायापाशेन बद्रस्त्वं विवशो न गमिष्यसि ।

राजसे रञ्जुभिर्बद्धः शक्ख्वज इवोत्सवे ॥ ४७ ॥

व्रजसि कथमपि न गमिष्यसीत्यर्थः ॥

इति बद्रैव घटोत्कचेन गृहीतो भीमसेन आत्मनि चिन्तयति — कथमि-
त्यादि । स्वदेहनिष्पीडनप्रकाराभिव्यक्तया स्वपुत्रशक्तयोजनितं सन्तोषं सुयोध-
नोपदेशभङ्गया सूचयति — भोः सुयोधन !, ते, शत्रुपक्षः पाण्डवपक्षः । वर्धते
वृद्धिं प्राप्नेति खलु । अत्य मत्पूनोरनयाद्यश्यमाणया शक्तया सहायमूतया त्वत्पक्षा-
दम्भिकवलो भवतीत्यर्थः । कृतरक्षः सुविहितविपत्रतीकारः । अवहितो भवेति
स्वस्य नियुद्धवन्धवधूननसंरभमयूक्तनम् ॥

अवेत्यादि ॥

इत्यपनयेत्यादि । दृष्टसारः मत्पत्यक्षितवलः । वीर ! विरोधिलक्षणया वी-
र्यहीनेत्यर्थः । परिखेदः श्रमः ॥ ४६ ॥

कथमित्यादि । मायापाशः मायामयः पाशः । आपस्तावत्, स्यन्देयेत्यद्या-
हारः । हन्तेति हैरे । सत्ति स्यन्दयति । अर्थादपः । स्वरणं च राक्षसभयादिति
बोऽन्यम् ॥

मायापाशबन्धकार्यमाह — मायेत्यादि । विवशः कायादिव्यापारेष्वस्त-
त्रः । न गमिष्यति अङ्गचलनशक्तिविरहात् । राजसे शोभिष्यसे । शक्ख्वज इव

(इति मायया बधाति ।)

भीमसेनः — कथं मायापाशेन बद्धोऽस्मि । किमिदानीं करिष्ये ।
अस्ति महेश्वरप्रसादलब्धो मायापाशमोक्षो मन्त्रः । तं जपामि । कुरुः
खल्यापः । भवतु, भौ ब्राह्मणकुमार ! आनय कमण्डलुगता अपः ।

वृद्धः — इमा आपः ।

(भीमसेन आचम्य मन्त्रं जप्त्वा मायां मोक्षयति ।)

घटोत्कचः — अये पतितः पाशः ! किमिदानीं करिष्ये । भवतु,
भौः पुरुष ! पूर्वसमयं स्मर ।

भीमसेनः — समय इति । एष स्मरामि । गच्छाग्रतः ।

(उभौ परिक्रामतः ।)

वृद्धः — पुत्रकाः ! किं कुर्मः । अयं गच्छति वृकोदरः ।

इन्द्रव्यज इर । परिस्पन्दशक्तिविरहेणान्यैकनेयत्वाद् दृष्टिप्रियत्वाच्च तत्साम्यम् ।
इन्द्रव्यजो नाम वृष्ट्यर्थं राजां पूज्य इन्द्रसंवधी कोऽपि व्यजो वेणुगणिमयः । ‘एवं
यः कुरुते यात्रामिन्द्रकेतोर्युधिष्ठिर ! । पर्जन्यः कामवर्पीं स्यात् तरिमन राये न सं-
शयः ॥’ हात भविष्यात्तरम् ॥ ४७ ॥

कथमित्यादि । मायापाशमोक्षः मायापाशान् तदाख्यादस्माद् गोक्षो मोक्षनं
येन स तथाभूतः ॥

इमा इत्यादि ॥

भीमसेन इत्यादि । जप्त्वा जपित्वा । आगमशासनमनित्यमितीडभावोप-
पत्तिः ॥

अये इत्यादि । अये इति विपादे । रवीयसर्वयत्नवैफल्ये सान्त्वमाश्रित्या-
ह — पूर्वसमयं पूर्व समयं लक्ष्मीं संविदम् , आत्मनो ब्राह्मणमध्यमपतिनिभि-
त्वाभ्युपगमरूपाम् । स्मर, तदनुसारेण स्वयं मामनुगच्छ, त्वां जित्वा नेत्रामीति
मनोरथस्तु मया त्यक्त एवेति भावः ॥

समय इत्यादि ॥

पुत्रस्ता इत्यादि । पुत्रस्ताः ! अयं वृकोदरः भीमसेनः । गच्छति, अर्थाद्
अस्मदर्थं स्वदेहत्यागं कर्तुम् । किं कुर्मः अत्र कं प्रतिविधिमनुतिष्ठामः । वृकोदरो
हि राशसं निष्टृप्तीति मनोरथेनास्माभिः शरणीकृतः । स च यथा-

आकम्य राक्षसभिमं ज्वलदुग्ररूप-
मुण्डेण बाहुबलवीर्यगुणेन युक्तम् ।

एष प्रयाति शनकैरवधूय शीघ्र-
मासारवर्षमिव गोवृषभः सलीलः ॥ ४८ ॥

घटोत्कचः — इह तिष्ठ । त्वदागमनमन्धायै निवेदयामि ।

भीमसेनः — बाढम् । गच्छ ।

घटोत्कचः — (उपसृत्य) अम्ब ! अभिवादये घटोत्कचोऽहम् । चि-
राभिलिपितो भवत्या आहारार्थमानीतो मानुषः ।

(प्रविश्य)

हिंडिन्हा — (क) जाद ! चिरं जीव । कीदिसो माणसो आणीदो ।

(क) जात ! चिरं जीव । कीदिशो मनुष आनीतः ।

स्ममनोरथं तं नियत्यारमान् इदार्नीं रक्षितवानपि भवन् समयवन्धानर्थे कार्त्तिंश्चित्
स्वोत्पादिते पतितो न चास्माभिरुद्धर्तुं शक्यः । द्वावेव खलगत्र प्रतिविधिप्रकारौ
संभावितौ — राक्षसायास्मदन्यतमदेहपुनरप्यां वा पूर्वसमयायागो वा; तदुभयमपि
सत्यप्रतिज्ञो वृकोदरो नानुमन्यत इत्यतोऽरमाभिस्तद्वामनं दूर्णमवलोकमानैरेव
स्थातव्यमापतितमिति भावः ।

जितमपि राक्षसं धर्मानुरोधाद् विसञ्ज्ञमनुगच्छतो भीमसेनस्य महासत्त्वता-
मनुसन्धायाह — आक्रम्येत्यादि । आक्रम्य अभिभूत । उपमामाह — शीघ्रमा-
सारवर्षम् अवधूय गोवृषभ इव । शीघ्रं वेगपाति । आसारवर्षं जलदधारावृष्टिम् ।
अवधूय विपाणविधूननादिना अपसार्य । गोवृषभ इव महोक्ष इव । यथा गोवृषभ
आसारवर्षाधां सुपरिहरामप्यात्मेच्छाङ्गीकृत्य सलीलं गच्छति, तथायं राक्षसवा-
धामिति भावः ॥ ४८ ॥

आसादिते स्ववासस्थाने राक्षस आह — इहेत्यादि ॥

बाढमित्यादि । बाढमित्यङ्गीकारे ॥

अम्बेत्यादि ॥

जादेत्यादि ॥

घटोत्कचः — भवति ! वाङ्मात्रेण मानुषो न वर्येण
हिडिम्बा — (क) किं ब्रह्मणो ।

घटोत्कचः — न ब्राह्मणः ।

हिडिम्बा — (ख) आदु थेरो ।

घटोत्कचः — न वृद्धः ।

हिडिम्बा — (ग) किं वालो ।

घटोत्कचः — न बालः ।

हिडिम्बा — (घ) जइ एवं, पेक्खामि दाव णं ।
(उभौ परिक्रमतः ।)

हिडिम्बा — (ङ) किं एसो मणुसो आणीदो ।

घटोत्कचः — भवति ! कोऽयम् ।

हिडिम्बा — (च) उन्मत्तअ ! दव्ववं खु अंअं ।

(क) किं ब्राह्मणः ।

(ख) अथवा स्थेविरः ।

(ग) किं वालः ।

(घ) यद्येवं, पश्यामि तावदेनम् ।

(ङ) किमेव मानुष आनीतः ।

(च) उन्मत्तक ! दैवतं स्वल्पयम् ।

भवतीत्यादि । वाङ्मात्रेण जात्यभिलापकशब्दमात्रेण । ‘रूपमात्रेण’ इति
मातृकान्तरे पाठः ॥

किमित्यादीनि हिडिम्बाघटोत्कचयोस्त्रीणि प्रशोक्तराणि स्पष्टार्थानि ॥

जइ इत्यादि । पेक्खामीत्यस्य पश्यामीति वा प्रेक्षे इति वा संस्कृतम् ॥

किमित्यादि ॥

आनीते पुरुषे मातुर्बहुमानं तद्वाक्यस्वरविशेषेणानुमाय पृच्छति — भवती-
त्यादि ॥

उन्मत्तअ इत्यादि । उन्मत्तक ! भ्रान्तचित्त ! । आनीतपुरुषगतविशेषा-
विचारणात् साकोशं सम्बोधनम् ॥

घटोत्कचः — आः कस्य दैवतम् ।

हिंडिम्बा — (क) तव अ मम अ ।

घटोत्कचः — कः प्रत्ययः ।

हिंडिम्बा — (ख) एसो पच्चओ । जेदु अथउत्तो ।

भीमसेनः — (विलोक्य) का पुनरियम् । अये देवी हिंडिम्बा

अस्माकं भ्रष्टराज्यानां भ्रमतां गहने वने ।

जातकास्थ्यया देवि ! सन्तापो नाशितस्त्वया ॥ ४९ ॥

हिंडिम्बे ! किमिदम् ।

(क) तव च मम च ।

(ख) एप प्रत्ययः । जयत्वार्थपुत्रः ।

आ इत्यादि ॥

तवेत्यादि ॥

क इति । कः प्रत्ययः को हेदुः । अर्धादुभयदैवतत्वे ।

एसो इत्यादि । मद्भूत्वं हेतुरिति वोशितुं स्वभूयोग्येन समुदानारेण
भीमसेनं सम्भावयति — जेदु इत्यादि ॥

का पुनरिति । इयं का । अतिचिरदृष्टां प्रति शारिति प्रत्यभिज्ञानुदयादेव-
मुकिः । प्रत्यभिज्ञानवाह — अये इत्यादि । अये इति स्मरणे ।

जनुग्रहदाहकालिके प्रवासे हिंडिम्बया कृतमुपकारं स्मरंस्तां सम्भावयति —
अस्माकभिति । हे देवि ! राजशरस्वानुरूपमिदं सम्बोधनम् । भ्रष्टराज्यानां
भ्रंशं च्युतं राज्यं येभ्यस्तेषां तथाभूतानाम् । गहने दुर्गमे । वने, भ्रमतां सञ्चरताम् ।
अस्माकं, सन्तापः, जातकास्थ्यया सकृप्या । त्वया, नाशितः शमितः । तादृशी
पूर्वप्रवासकालदृष्टा त्वं दिव्येदामि भूयो दृश्यस इति भावः ॥ ४९ ॥

प्रकृतमधिकृत्य पृच्छति — हिंडिम्बे इते । इदं त्वदाहारार्थं मानुषानयनं
जाम प्रकृतं वलु । किम असतम् । इदृशं कर्म त्वयि मशा न सम्भावितं, दरमा-
दस्य फलमभिसंहितं मे ब्रह्मोत्यभिप्रायः ॥

हिडिम्बा — (कर्णे) (क) अद्यउत्त ! ईदेसं विअ

भीमसेनः — जात्या राक्षसी, न समुदाचारेण ।

(क) आर्यपुत्र ! ईदृशमिव ।

मानुगानयनतार्परहस्यस्य स्वभर्तुमात्रश्रवणोयत्वं मन्यमाना स्वभर्तुः कर्णे
तन्निवेदयति — कर्णे इत्यादि । ईदृशमिव इवशब्दो वाक्यभूषणम् । ईदृशं फल-
रहस्यमित्यर्थः । तच पूर्वोत्तरार्थपर्यालोचनयोज्ञेतुं शास्यमिति ग्रन्थे न निवद्धम् ।
तद् उत्तरवाक्ये विशदायायामः ॥

तदभिप्रायरहस्यश्रवणेन परितुष्ट आह — जायेति । जात्या जेन्मना । रा-
क्षसी, अर्धात् त्वम् । समुदाचारेण कर्मणा । न, राक्षसी न भवासे । अयमाश-
यः — मानुपग्रहणचोदनां प्रत्युपग्रहस्य निरवद्यत्वं प्रयोजनस्य त्वया कथनाऽ-
राक्षसजातिसहजनृशंसकर्मध्यवसायित्वशङ्का त्वामन्तरेण ममःयपगता, त्वत्समुदा-
चारशुद्धिविश्वभूमि मे सज्जात् इति । किं तत् प्रयोजनमिति चेत्, स्वभर्तुसमागम
इति ब्र॒मः । स खल्विदानां मानुपग्रहणयत्नेनोपनतो हिडिम्बयानुभूयमानः पतिव्र-
ताभिसंधियोग्यः प्रशस्तोऽर्थः प्रतिपत्तुशुद्धिमारूढ़ एवेति शब्दतो न निर्दिष्टः ।
उपर्युक्ते चास्योपेयमावौ मानुपग्रहणेऽभ्युपाये । भीमसेनसमागममो हि वर्षपूर्णवा-
च्छब्दः स्वाधिष्ठितं वनं दैवादधिवसति भीमसेने तत्प्रियया हिडिम्बयावश्यमेपित-
व्यः । कर्तव्यश्च प्रयत्नः कर्मणि तं साधयेतुम् । स तु राक्षसानुपगमनीयनानामु-
निजनाश्रमस्यगते पाण्डवाश्रमे तया न सुलभः, न च मुन्याश्रमदेशवाह्नेऽपि व्यायाम-
परिचयप्रदेशे भ्रातृभिर्भीमसेनेऽन्वास्यमाने सति सुलभ उचितो वा । तेन तस्य देशा-
न्तरगतभ्रातृकस्याश्रमविप्रकृष्टदेशाश्चित्यवसुरं कञ्चित्पुलभ्य स व्ययितव्य इति
तस्या नूत्नं बुद्धिः । तत्रापि देशे स्वयं सन्निधाय तं स्वगृहागमनाय प्रार्थयितुं तस्या
धैर्यं नासीर्, वर्षपूर्णविश्वेषसुलभाप्रात्यभिज्ञानिमितकस्यप्रत्याख्यानशङ्क्या । पुत्रे-
णैव भर्ती व्यायाश्चल्लमानेय इति च तस्या इच्छा । अतः कदाचिदाश्रमविप्रकृष्टभूमौ
व्यायाश्चल्लमाने प्रोपितभ्रातृके भीमसेने तदभ्यर्थसरण्या कर्मणि दारपुत्रत्रयानुशात्
विप्रपान्थं गच्छन्तं पश्यन्ती हिडिम्बा स्वाभिलपितसिद्धिद्वारमित्यं नूनं व्यचिन्त-
थत् — ‘यदि पान्थविप्रान्यतममध्यवहारार्थतामपदिश्य पुत्रेण ग्राहयेयं, नूनं मम
भर्ती तंदाकन्दादिविदितार्थस्तद्विपन्मोचनानुरोधात् पुत्रेण निर्वन्धिना प्रतिभर्थमानो
मन्निदेशे तेनाभिधीयमाने तं च मां च मंत्याणिग्रहणकालवृत्तां प्रकृतविप्रविपत्सजा-
तीयां हिडिम्बसञ्जनितामात्मविपदं चावश्यं संस्मरन् कृपया मदुद्दजमागत्य सामन्-

हिंडिम्बा — (क) उम्मतअ ! अभिवादेहि पिदरं ।

घटोत्कचः — भोस्तात ! अहं स धार्तराष्ट्रवनदवाग्निर्घटोत्कचोऽभिवादये । पुत्रचापलं क्षन्तुमर्हसि ।

भीमसेनः — एहोहि पुत्र ! व्यतिक्रमकृतं कान्तमेव । (इति परिप्वज्य) धार्तराष्ट्रवनदवाग्निपुत्रापेक्षीणि पितृहृदयानि । पुत्र ! अंतिबलपराक्रमो भव ।

घटोत्कचः — अनुगृहीतोऽस्मि ।

(क) उन्मत्तक ! अभिवादय पितरम् ।

गृहीयाद् ॥ इति । ततस्तच्चोदनया मानुषग्रहणे तथैव पुत्रेणारब्धे तस्याः स्वभृत्स-
मागमो यथामनोरथं सिद्ध इति तदिदं मानुषग्रहणचोदनायाः प्रयोजनं सुपूर्पन्नम् ।
एवव्व, यत्तद् भीमसेनस्य प्रोपितभ्रातृकृत्वम्, आश्रमविप्रकृष्टदेशावस्थानं, तदास-
न्ने वर्त्मनि घटोत्कचस्य मातृनिदेशाद् व्रतार्थं पान्थद्विजग्रहणम्, हिंडिम्बाराहस्यो-
क्तिश्रवणपरितुष्टस्य भीमसेनस्य हिंडिम्बासमुदाचारशुद्धावात्मविस्त्रभ्यप्रकाशनं च
महाकविना कल्पितं, तस्य सर्वस्यार्थवत्ता समर्थिता वेदितव्या ॥

पितृविषयस्वापराधचिन्तया तदभिवादनसमुदाचारं विस्मृत्य तिष्ठन्तं पुत्रं
तदभिवादनायादिशति — उम्मतअ इत्यादि ॥

भो इत्यादि । सः भवत्परीक्षितबलपराक्रमः । धार्तराष्ट्रवनदवाग्निः धार्तरा-
ष्ट्रा धृतराष्ट्रपुत्रा दुर्योधनादयः शतं, त एव समूहरूपत्वाद् वनं तस्य दवाग्निः
दवसंज्ञितो वहिः । दवशब्दो वनाग्निवाची । अथवा धार्तराष्ट्राणां वनं लक्षणया
समूहो धार्तराष्ट्रवनं तदेव दवः अरण्यं, तस्य अग्निः । एतेन स्वपितृद्रोहिधार्तराष्ट्र-
ध्वंसनं प्रत्यात्मनः सवद्वत्वं शक्तत्वं चोक्तम् । तद्विशत्रृत्यादितवनवासकृच्छ्रगतस्य
पितृः पुत्रमुखाच्छ्रोतव्यं प्रियतरमिति तदाख्यानस्याभिवादनवाक्ये पुरस्करणम् ।
पुत्रचापलं पुत्रस्य चयलकर्म अभियोधनम् । ‘दवदावौ तु वनवज्जौ वनेऽप्युभौ’
इति मेदिनी ॥

एहीत्यादि । व्यतिक्रमकृतं व्यतिक्रमः समुदाचारलङ्घनं तेन कृतम् ।
अर्थान्मदभियोधनम् । कान्तमेव त्वद्वलपराक्रमशानजननेन मम हृदयमेव । ‘क्षाम्भ-
मेव’ इति मातृकान्तरपाठौ न हृदयः । पितृहृदयानि पितृणां पञ्चानामस्माकं हृद-
यानि ॥

अनिवृत्यादि ॥

बृद्धः — एवं, भीमसेनपुत्रोऽयं घटोत्कचः ।

भीमसेनः — पुत्र ! अभिवादयात्रभवन्तं केशवदासम् ।

घटोत्कचः — भगवन् ! अभिवादये ।

बृद्धः — पितृसदृशगुणकीर्तिर्भव ।

घटोत्कचः — अनुगृहीतोऽस्मि ।

बृद्धः — भो बृकोदर ! रक्षितमस्मल्कुलं, स्वकुलमुदृतं च । गच्छाम-
स्तावत् ।

भीमसेनः —

अनुग्रहात् तु भवतः सर्वमासीदिदं शुभम् ।

आश्रमो दृगतोऽस्माकं तत्र विश्रम्य गम्यताम् ॥ ५० ॥

‘जेहु अथउत्तो’ इत्यादेः प्रत्यभिवादावसानस्य संवादज्ञातस्य श्रवणेन
राक्षसे भीमसेनपुत्रत्वमवधार्याह — एवमित्यादि । यथापि ‘कौरव्यकुलदीपेन’
इति, ‘पितृमें भीमसेनस्य’ इति चात्मनो भीमसेनपुत्रत्वं राक्षसेन पूर्वमाख्यातं,
तथापि भीमसेनेन तदननुमोदनात् पितृभावविषयीताचरणाचासल्यं तदिति ब्रुद्धया
ब्राह्मणेन न गणितम् । अथवा समुपस्थितविपद्याकुलतावशात् पूर्ववाक्ययोस्तेना-
वधानं न दत्तम् ॥

ब्राह्मणभिवादनाय पुत्रमादिगति पुत्रेत्यादि ॥

भगवन्नित्यादि ॥

पितृसदृशेत्यादि । इदं गृणः पुत्रदर्शितनिर्देयत्वप्रतीपा पितृप्रसादिता
दण ॥

अन्वित्यादि ॥

पान्थः कृतज्ञतां प्रकाशयन् त्रिगमिषया भीमसेनमामन्वयते — भो ह-
यादि । स्वकुलं पाण्डवकुलम् । उदृतं शत्रुजनिताया विपत्तेनिस्तारितमित्यर्थः
अनेन वाक्येन ब्राह्मणकुलोद्धरणपुण्यस्य पाण्डवकुलोद्धरणं फलं निर्दिश्यते । अभू-
तस्यापि तस्य कृपत्ययेन भूत्वास्वयानमवश्यम्भावित्वशीघ्रभावित्वशेषोऽधनार्थम् ॥

. ब्राह्मणं सत्कुर्वन्नाह — अनुग्रहादित्यादि । इदं सर्वे यद् मत्पुत्रकृतं भवद्-
ग्रहणं यच्च भवत्परित्राणार्थं मदागमनं तदुभयमित्यर्थः । शुभं मङ्गलं भवत्परित्रा-
णासिद्धया मम दाग्निप्रसागमसिद्धशा च मङ्गलपर्यवसायीत्यर्थः । आमीत् । आ-

बृद्धः — कृतमातिथ्यमनेन जीवितप्रदानेन । तस्माद्वच्छामस्तावत् ।

भीमसैनः — गच्छतु भवान् सकुटुम्बः पुनर्दर्शनाय ।

बृद्धः — बाढम् । प्रथमः कल्पः ।

(निष्कान्तः सकलतपुत्रः केशवदासः ।)

भीमसैनः — हिंडिम्बे ! इतस्तावत् । वत्स ! घटोत्कच ! इतस्तावत्
तत्रभवन्तं केशवदासमाश्रमपदद्वारमात्रमपि सम्भावयिष्यामः ।

यथा नदीनां प्रभवः समुद्रो यथाहुतीनां प्रभवो हुताशः ।

यथेन्द्रियाणां प्रभवं मनोऽपि तथा प्रभुर्नो भगवानुपेन्द्रः ॥ ५१ ॥

(निष्कान्ताः सर्वे ।)

मध्यमव्यायोगोऽवमितः ॥

अमः, अस्तीति शेषः । विश्रम्य मदोवातिथ्यम्बीकागदिना मार्गसञ्चारपरिलेदम
पर्नायेत्यर्थः ॥ ५० ॥

कृतमित्यादि ॥

गच्छत्विति । भवान्, पुनर्दर्शनाय गच्छतु अम्बम्बे पुनर्दर्शनं दानुं
गच्छतु, पुनर्दर्शनदानं पुनरागमनस्यामिति पुनरागमनाय गच्छत्विति फलितो
इर्थः । ‘क्रियार्थोपपदस्य कर्मणि स्थानिनः’ इति चतुर्थो ॥

बाढमिति । बाढम् अङ्गीकृतम् अर्थाद् भवदर्थितं मम पुनरागमनम् ।
अङ्गीकारं द्रढयितुमाह — प्रथमः कल्पः स मुख्यो विधिः । पुनरागमनं मम मुख्यं
कार्यमित्यर्थः ॥

विप्रस्य प्रस्थितस्यानुगमनस्त्कारं चिकीर्षुराह — हिंडिम्बे इत्यादि । आ-
श्रमपदद्वारमात्रमपि सम्भावयिष्यामः आश्रमपदद्वारमात्रमवधीकृत्यापि सत्कृ-
ष्यामः, अर्थादनुगमनेन । अपिशब्देन सम्भावनस्याश्रमपदद्वारमात्रपर्यन्तताया-
वरकल्पत्वं द्योतयति । आ आश्रमपदद्वारमात्राद् आश्रमपदद्वारमात्रमिति
द्व्यर्थादभिविष्योः’ इत्यव्ययीभावः ।

इत्यं व्यायोगार्थं परिसमाय ‘प्रशस्तिः युभश्चसनम्’ इत्युक्तलक्षणं तिर्वह-

णसन्धिचरमाङ्गं प्रशस्तिमाह — यथेति । यथा समुद्रः, नदीनां, प्रभवः ईशिता
उत्पत्तिलयहेतुत्वात् । यथा हुताशः अग्निः । आहुतीनां होमानां हुतद्रव्याणां वा ।
प्रभवः स्वामी भोक्तृत्वात् । यथापि अपिशब्द उपमासमुच्चये । मनः इन्द्रियाणां
चक्षुरादीनां । प्रभवं स्वामी, प्रेरकत्वात् । तथा, भगवान् भगः पादगुण्यम् ‘ऐ-
श्रव्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षष्ठां भग इतीङ्गना ॥’
इत्युक्तप्रकारम्, तद्वान् । उपेन्द्रः विष्णुः । नः अम्माकं । प्रभुः नाथः भवति ।
अतः मोऽस्मान् परित्रायतामिति प्रार्थना गम्यते । प्रभवति ईष्टे इत्यर्थं पचावत्ता
प्रभवशब्दस्य वाच्यलिङ्गस्य सिद्धिः ॥ ५१ ॥

निष्क्रान्ताः सर्वे इति व्यायोगपरिसमाप्तिः ॥

ताम्रपर्यमृतार्द्रपृततरुवाग्रहागगतशेशानां
वज्ञिमूलकरामवर्मकुलशेखरक्षितपरक्षितः ।
मध्यमाख्यमिदं महोर्जितगुणाकरे गणपतिः सुधी-
र्भासनाटकमण्डले किमपि स्वपं विवृतवानिति ॥
वाग्देव्या वरिवस्यैव यदिदं मम जल्पितम् ।
भूयान्मयेतया नित्यं सुप्रसन्ना सरस्वती ॥

इति श्रीमद्भुन्नतशयनवास्तव्यम् ताम्रपर्यातीरवर्तिनरुवाग्रहारा-

भिजनस्य श्रीमीनाम्बाराममुन्नेष्यार्यसूनोः

गणपतिशान्निष्ठिः कृतिः

मध्यमव्यायोगव्याख्यानं

सम्पूर्णम् ।

शुभं भूयात् ॥

श्लोकानुकमणिका ।

	प्रथम् ।	षष्ठ्यं ।
अनुग्रहात् तु	४१	त्राद्वयः श्रुत
अस्माकं ग्राह	३८	मोऽग्रबद्धोऽच्चा
अस्थामाचम्य	२५	त्रातृणां मम
आकम्य गक्ष (वसन्ततिलकं)	३६	मध्यमः पञ्च
आपदं	१५	मध्यमस्त्विति
इदं हि वंशम्यं,	९	मध्यमोऽह
कलमदशन (मालिनी)	६	मम प्राण
काञ्चनस्तम्भ	३२	माता किल
कि यामि (वसन्ततिलकं)	७	मायापोशन
कृतकृत्यं	१३	मुच्यतामिति
कौरव्यकुल	२९	यथा नदीनां (उपेन्द्रवज्रा)
भगवत् (पुर्विताग्रा)	२०	यवार्थितो
भहयुगल (मालिनी)	५	यस्त्रिशृङ्खो
ज्ञानामि सर्वत्र (उपज्ञातिः)	८	युद्धप्रियाश (वसन्ततिलकं)
येषः श्रेष्ठः	१४	स्त्रं सत्यं
येषो भ्राता	१३	वत्रपातो
नरण! तरण । (पुर्विताग्रा)	१८	विर्विमाय
नरणर्गवि । (पुर्विताग्रा)	५	विभक्तां
लक्ता: प्रागेव	३०	व्रजसि कथ (मालिनी)
धन्योऽस्मि	१६	शपामि सत्येन (उपज्ञातिः)
नन्वहं र्माम	३३	शैलकृष्टं
निवृत्तव्यव	२७	श्रान्तैः सुतः (वसन्ततिलकं)
पन्न्या चारित्र	१२	सजलजलद (मालिनी)
परिष्वजस्व	१७	सिंहाकृतिः (वसन्ततिलकं)
पायात् स (वसन्ततिलकं)	१	सिंहास्यः (स्त्रघरा)
प्रत्यनक्षत्र	२६	

वृत्तलक्षणम् ।

'स्यादिन्द्रवज्ञा यदि तां जग्म गः ।' । अनयोर्मलनादुप
 'उपेन्द्रवज्ञा जतजाम्तनो गां ।' । जानिः काचित ।
 'अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नज्ञा जरगाश्च पुष्टिताग्रा
 'ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोके: ।'
 'जतां तु वंशस्थमुदीरितं जरां ।'
 'उक्तं वसन्ततिलकं तभजा जग्म गः ।'
 'ग्रन्थ्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्त्रिया कीर्तितेयम् ।'

व्यायोगादिलक्षणम् ।

'स्यातेतिवृत्तो व्यायोगः स्यातोद्धतनगाश्रयः ।
 हीनो गर्भविमर्शाभ्यां दीप्ताः स्युर्दिमवद्रमाः ॥
 अर्थानिमित्संस्माप्तो जामदग्न्यजये यथा ।
 एकाहृचरितेकाङ्क्षो व्यायोगो बहुभिर्नरः ॥''
 'यन्नाश्रयमनुनः पूर्वं रङ्गविम्बोपशान्तये ।
 कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वगङ्गः स उच्यते ॥''
 'आशीर्वचनसंयुक्ता नित्यं यस्मात् प्रयुच्यते ।
 नेवद्विजनुपार्दानां तस्मान्नान्दानां भंजिना ॥''
 'आमृत्रयन् गुणान् नेतुः कवेरपि च वम्नुनः ।
 रङ्गप्रसाधनप्रादः सूत्रधार इहोदितः ॥''
 'कुशीलवकुटम्बम्य स्थलं नेपश्यमन्त्यते ।''
 'सूत्रधारे नदीं व्रते मारिषं वा विद्युकम् ।
 स्वकार्यं प्रस्तुताक्षेपि चित्रोक्त्या यत् तदामुम्बम् ॥
 प्रस्तावना वा ॥''
 'विभावैरनुभावैश्च स्वोचितव्यभिचारिभिः ।
 मीतः सनम्यरम्यत्वमुत्साहो वीर उच्यते ॥'''